

Tartalom

GÉCZI János: Természetrajz (Plinius <i>Naturalis Historiájából</i>) (vers)	3
TRICEPS: Bábszínház az egész világ (regényrészlet)	7
JÓDAL Kálmán: Bűnbe préselt, természetazonosan szerelemsóvár műbolygó-szomjúhozás (novella)	12
NYERGES Gábor Ádám: Elemi töltés (regényrészlet)	14
Borislav PEKIĆ: Hogyan veszejtsük el a vámpírt (regényrészlet) (SZILÁGYI Károly fordítása)	23
SZILÁGYI Károly: Küzdelem a vámpírral (Fordítói jegyzet Borislav Pekić <i>Hogyan veszejtsük el a vámpírt</i> című művéhez)	32
DECZKI Sarolta: Besúgók, jelentések, irodalom. A megfigyelés anatómiája: Ügynökök az irodalomban (tanulmány)	34
BORDÁS Győző: Utószó helyett. Portrévázlat Gerold Lászlóról (tanulmány)	54
CSORBA Béla: Magyar eredetű földrajzi nevek a szerb nyelvben. Anta, at, hatarica, jarak, jaroš, siget, vok, kopovo (tanulmány)	68
Elmozduló formák – Kocsis Árpád interjúja TAKÁTS Józseffel	80
KOCSIS Árpád: A kritikus mint pallérozó (Takáts József: <i>Elmozdulások</i> . Irodalomkritika) (kritika)	91
RIZSÁNYI Attila: (Nem) hétköznapi történetek a történelem mérlegén (Várady Tibor: <i>Libatoll és történelem</i>) (kritika)	95

A szám megjelenését a Szerb Köztársaság Művelődési és Tájékoztatási Minisztériuma, a Tartományi Művelődésügyi, Tájékoztatási és Vallásügyi Titkárság, a Magyar Nemzeti Tanács, Újvidék Város Önkormányzata, a Bethlen Gábor Alap, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

CIP – A készülő kiadvány katalogizálása

A Matica srpska Könyvtára, Novi Sad

82+3

HÍD : irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat / Főszerkesztő

Patócs László. – 1. évf., 1. sz. (1934) – 7. évf., 15. sz. (1940) ; 9. évf., 1. sz. (1945)– . –

Újvidék : Forum Könyvkiadó Intézet, 1934–1940 ; 1945–. – 23 cm

Havonta

ISSN 0350–9079

COBISS.SR-ID 8410114

HÍD – irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat. – 2017. október.

Kiadja a Forum Könyvkiadó Intézet. Igazgató: Virág Gábor. Szerkesztőség és

kiadóhivatal: 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić u. 1., telefon: 021/457-216; a Híd

honlapja: www.hid.rs; e-mail: hid@forumliber.rs – A Szerb Köztársaság Tudományügyi

és Technológiai Minisztériuma által tudományosnak (M53) minősített folyóirat. –

Szerkesztőségi fogadóóra kedden 15-től 16 óráig. – Kéziratokat nem őrzünk meg és nem

küldünk vissza. – Előfizethető az Izdavački zavod Forum 840-905668-94-es számlára

(broj modela 97, poziv na broj [odobrenje] 16-80250-742131-00-04-820); előfizetéskor

kérjük feltüntetni a Híd nevét. – Előfizetési díj 2017-re belföldön 1500 dinár. Egyes szám

ára 150, kettős szám ára 250 dinár. Külföldre és külföldön egy évre 70 EUR – Készült a

Magyar Szó Lapkiadó Kft. nyomdájában, Újvidéken. –

YU ISSN 0350-9079

Természetrájk

Plinius Naturalis Historiájából

XVI, I. 2 – 4.

Az óceán mellett több keleti nép él
 ínséges helyzetben.
Minden nap és éjszaka folyamán kétszer
 árad a víz, dagad
hatalmasra, kételyt nem hagyva arról, e
 vidék nem tartozhat
a szárazföldre. A legmagasabb árnál
 magasabb helyekre
emelik házaikat ők, hajósokhoz
 hasonlítanak, ha
a víz körülveszi őket, és amikor
 elvonul a Holdtól
fogyul ejtett ár, a hajótöröttekhez.
 Agg kunyhóik körül
fogdossák az árapályból visszamaradt
 halat, állataik
nincsenek, s mint a szomszédjaik, nem isznak
 tejet. Gyékényből és
kákából fonnak rostos növény vagy szíjas
 cserje híján halak
befogására hálókat, s inkább szélen,
 mint napon szárítják.
Kézzelel merítik az iszapot, tőzeggel
 hevítik étüküket

és vad, északi széltől átfútt magukat.
Poshadt italukkal
a kunyhók előtti gödrökben összegyűlt
pocsolyavíz szolgál,
nem ismerik a forrást, csermelyt, folyót.
Ha legyőzné őket
az elvándorlás és a jószerecse, azt
mondanák, jutottak
szolgaságra. Valóban, a büntetéstől
sokakat megkímél
a sorsa.

XVI, II. 5. – XV. 36.

A térség, ahol élnek, a hidegé.
Ha délvidékre kerülnek, jeges marad
az árnyékuk, s míg
ott tűzrevalónak gyűjtik, hűsölésre
teremtenek itt helyszíneket. Ki bolyong
tölgyesben, hallja
a gyökerek összeütközésének hangját,
elbotlik a visszhangtól felemelkedő
torlaszokban. Mind-
ezek ellenére a tölgy szent. Szent, mivel
isten fája, s ahol él, a helyet elfog-
lalni képtelen
az ellenség. Aki lombjából készített
koszorút visel, arról hihető, mentes
az anyagi ér-
dekektől s a villámcsapást elviseli.
Szent, mert gabona híján a makkját lisztté
őrlik, hamuban
sütve édes. Gubacsa alkalmas bőrök
kikészítéséhez, ha akkor kezd nőni,
amikor a Nap
elhagyja az ikercsillag jegyét, de mint
spongya a vizet, a fényt tágas lika-
csaiban magában

tartja. A fa széles, zölden le soha nem
hulló levelein bős bikafej-szerű
göböcskék nőnek,
lágyszárú lámpabélnek alkalmas, olaj
nélkül is lángol. Alatta ínycsiklandó
vargányák nőnek,
csúcsán hófehér gomba, éjjel világító,
hogy a vaksötétben fel lehessen lelteni.

Zuzmók tartója,
fagyöngy-támaszték, mézes nedv gyűjtőhelye,
ha az égből édes harmat hull, csakis a
tölgylevélen ül
le. Ami törvényt a tölgyerdőben hoznak,
az valamennyi polgárra vonatkozik,
mert a héjából
szótt vetőhálóval, nem csak a pért,
az összes halat
is kifogják.

XVI, LIX. 135 – 138.

A balsamfának nagy kint okoz, hogy máshol
született, az asszír almának, hogy máshová
telepítették át, nem tűri a pálma
sem, hogy teremjem
bárhon, mint ahol honos, sokszor ígéri
csak és megmutatja a termést, s érleli
vonakodva. Nincs ereje a fahéjcser-
jének még arra
sem, hogy a szomszéd Szíriába kerüljön.
A nardus sem viseli el az áttele-
pítést Arábiában. Kérni vagy kérlel-
ni kell a fákat,
hogy életben maradjanak. Ugyan miért
kell elmenniük máshova, mondja kérdőn
a szél, amely átfú az idegen helyre
telepített fa

lombján, és nem találja azokat a ma-
darakat, amelyek abban az erdőben
laknak, ahol lábra kelt s ahonnan, lelve
erőre, elsza-
ladt.

Bábszínház az egész világ¹

Szabadka, 1958

Nézzétek, anyám milyen remek nő, szerény biztonsággal fogja a karom, én meg szégyenlősen állok, és a halántékához szorítom a buksim, februárban, a Bali fényképész műtermében, Szabadkán. Mellébújok, ha élne, mosolyogna. *Áldás vagy nekem* – mondaná –, *te átok!* Minden órában őt kerestem, minden szerelmem szeméből ő nézett rám: nem érdekelt sem a kebel, sem az érzelem, csak a „ragaszthatatlan szív”, ami mindig visszavitt hozzá. Apró ráncok a szája szögletében. Én úgy nőtem fel, erős jószágban, mint egy érinthetetlen, sötét lovag, aki majd ott lesz, ha elmarad az apokalipszis, túl minden katató hiten és végső filozófián. Tőle tudtam meg, hogy nem kell félnem, ha gyenge vagyok, hiszen ki bírja elvágni mindenki torkát vagy köldökszinóráját. Végtelenül gyöngéd volt velem, csak így lehetett késelni és nem gyilkolni meg senki apját, Apát. Születésemkor választottam magamnak egy őrangyalt: anyát. Nincs ebben semmi érzékiség vagy örület, csak elérhetetlen vágy a tisztasága után. Az ő testéből lettem, az ő húsát és vérét viszem tovább. A szépsége lenyűgöz, és nem volt nála hűségesebb barát.

Cinkos szövetség szövődött közöttünk, csak egymásra pillantottunk, a lányasszony és a kissrác, ketten együtt alig huszonöt évesek, és máris csináltunk valamit, amiért leszedhetik rólunk a keresztvizet. A városban és a földeken és a szőlőben dolgoztak, gyomorig húzott derékszíjjal, már nem volt kétséges a megmaradás. Kevés a dinár, nem szabad pocsékolni, de fiatalságunkban néha kitephettük a zablát, fussanak a csikók, amíg meg nem állítja őket a fáradtság. Pista batya nagy csibész, vedel és nőzik, nemigen szeret hazaadni a fizetéséből, de bírja a Nagyi teljes elnézését, egyedül ő.

¹ Részlet *A hideghullám gyermekei (1952–2012)* című önéletrajzi regényből.

Egyik éjszaka részegen eldugta a tárcáját az irataival és a spórolt pénzével a gyerekkocsim ülésébe, azután megfeledkezett róla. Anyával másnap kimentünk a parkba, és végtelen, észrevétlenül elveszítettük. Batya magában káromkodott, a Nagyi szidott minket, mint a bokrot. Végül a Tata rájuk nézett, és szótlanként oldalra intett a fejével. Kedvelte a gyenge nagyfiát, de nála volt az igazság, és helyreállt az ingatag családi béke: „*Jézus a mennyben vértanút mattolt idejekorán.*”²

Fukar nagyanyám nem adott nekünk költőpénzt, de Muttival kifúrtuk a porcelán hattyúból az aprót, és sunyiban elmentünk a cirkuszba. A porondon bohócok verték főbe egymást polisztírol husángokkal, életes műlovar egyensúlyozott a póniján, és girhes oroszlánok tűzkarikába ugrottak. Ludo Pálos „félelmes tigriseivel és párducaival”, Regina Marcella, „a legbátrabb és legcsinosabb női idomító hét oroszlánjával”, Kurt Köhler „klaszszikus magasiskola lovaglással”, Recha, „Európa legjobb illuzionistája” és a 4 Tuaregs, „repülő emberek a cirkusz kupolájában, 2½ salto mortale”, nem volt mulatságos. A világhírű keletnémet Aeros Nagycirkusz, ami Budapest után Jugóban turnézott. Gigantikus sátor az ügetőn, sok tarka frincfranc, hókuszpókusz, izzadságszag és egy sósperec, aminek csíkonként kapartam le a szürkésfehér mázát. Nyomorúságos volt. Az országúton³ vándorolva jöttem rá, miért. A porond csak *szemernyi* valóság. Ez a művészek legszerencsétlenebb társasága, akik keserű cukorkát osztogatnak, és kitaratóan táncoltatja őket a Kaszás. Ők a nyolcadik pecsét, a kudarcra ítélt komédia és a szívszorító halálugrás. Azért minden vándorcirkuszba befizetünk, ha volt jegyre valónk, ha csentünk hozzá.

A bábszínház, az más. Láttunk sok előadást, de egyikre sem akarok emlékezni. Itt nem a vidám hecc vagy a testi kunszt a fontos, hanem az ismeretlen kéz, ami mozgatja a kicsontozott figurát. A paprikajancsi, a guignol, a fantoche, a marionett, a puppée félelmetes tud lenni! Fakatonák, rongyszajhák törpéket és óriásokat utánoznak, nincs bennük emberi szenzáció, csak szenilitás. Nem varázsolnak el – azt érzed, hogy túl nagy vagy, és túl kicsi a rád nehezedő csodavilág. A szabadkai Gyermekszínház várótermének és sötét kerengőinek falában üveges vitrinek sorakoztak. Bennük húszwattos égők fényében parányi univerzumok, jelenetek a

² Idézet Bada Dada *Nyári sakkszáporulat* (Újvidék, 1981) című verséből.

³ Federico Fellini: *Országúton* (*La strada*, 1954) + Ingmar Bergman: *A hetedik pecsét* (*Det sjunde inseglet*, 1957).

bábok életéből. Őket bámultam, anya néha alig tudott becipelni az igazi műsorra. Bolondruhákban, arcukra lakkozott mosollyal vártak ott hőseim, ezek a lehetetlen, merev alakok. Mikor az épületet renoválták, kidobták a poros panoptikumot, és engem többet nem lehetett rávenni, hogy betegyem a lábam első álmaim ledöntött oszlopcarnokába. Évtizedekkel később színházi performance-aimat is az eltűnt bábokról mintáztam, ahogyan egy értő kritikus írta: „maszkok, némaság és dobok mögé rejtetem” a szereplőket.

Hároméves vagyok. Sokat sétálgatunk a városban, kicsit elgondolkozva, szomorkásan. Anya magányos, apám nem jelentkezik, én kis külön. Komoly problémák foglalkoztatnak. Elballagok a vegyesboltba, és hitelt veszek csokoládét. Válogatok az ételben, finnyáskodok, ha nem tetszik, hányok. Mindent megszagolok. Földhöz vágom a drága epres fagyit, mert anyám is belenyalt. Októberben kioperálják a gennyes mandulámat, a gyermekosztályon fekszem, Mutti a közeli műtőben asszisztál. A nővérek babusgatnak, én meg elárvult képpel húzom a papucsom a folyosón és rekedten köhécselek, mint egy sápkóros. Cipelem magammal az otthoni kispárnámat, gyömöszölöm benne a libatollat. Nem hiszem, hogy tudjátok, milyen érzéki kielégülés egy kemény nagy tollat összeroppantani... Ezután elveszik tőlem a lyukas cumimat, utolsó sértés ez, haragos gyanakvást vált ki belőlem. A harcot majd Ábel fiammal is megvívjuk, Krisz elmegy vele a Keleti pályaudvar postájára, és precízen címzett borítékban feladja a cucliját Afrikába, a vándormadaraknak.

Csak kislányokkal játszom. Marika és Cincike testvérek, egy özvegy szomszédasszony gyerekei, jó pár évvel idősebbek nálam. Átjönnek minden nap, ha nem zuhog az eső, és belevetjük magunkat a homokdombba, amit Tata hozott a szőlőből. Ők építik a várat és sütnek hozzá homoktortát, én meg szeretem őket. Ebédet is kapnak, de tejfölös-mézés kenyeret mindig. Kopott mesekönyvet hoznak a születésnapomra, és visznek haza két szelet gesztenyetortát. Ülök bongyorított hajjal, a Batya lefotóz mindkét oldalról, szinte ki sem látszom az asztal mögül, és bizonytalan pillantást vetek a késre és a habostorta mögötti hámló falra. Cincike a legszebb lány a világon, nem szégyell bugyira vetkőzni előttem, és egyszer megmutatja a punciját. Homokos, csillognak rajta a kvarcpikkelyek, kíváncsian rózsaszínű, ha tudom, mi az, szájon csókolom.

Lacika, Marika és Cincike (Szabadka, 1958)

A pocsolás Mlakában lakunk, a Csehország utcában⁴, nyárutón hosszú esőzések árasztják el. Minálunk csak a konyha tocsog, kipakolják a bútorokat, Tata az Orion rádiót átmenti a nagyszobába. Jó mulatság ez, a házak előtt, a foghíjas járda és a földút között ásott csatorna húzódik, és az „utca gyermekei” fürdenek, hancúroznak, dagonyáznak benne. Kikönyörögjük az öblös fateknőt, és Cincikével ott csónakázunk. Marikával már elsüllyednénk, mellettünk szalad és mérges. Amikor mérges, kipirul az arca, és ő is szép. Különben csúnya.

Trippelek a háromkerekűmön, kantáros pepita rövidnadrágban, mindenki lába alatt, hajszolom a méltatlankodó tyúkokat. Neki a szénaboglyának, körben a kiteglázott tisztaudvaron, landolás a hátsó konyhában, ahol nagyanyám öt embernek főzi a vacsorát. Ember vagyok én is, hurrá! Tizennégy év múlva, egy nyáron, Favorit versenybringámon majd körbeciklizem Magyarországot. Huszonnyolc év múlva, egy nyáron, Svájcban megveszem Harley Davidson chopperomat. Nagy hang, krómváz, homokfűvott benzintank. Gyönyörű. Száguldani félelmetesen gyönyörű, fújja hajadat a szél, még nem kötelező a bukósisak. Fel a Luganói-tó

10 ⁴ Česka ulica 38 = Csehország utca 38. (szerb)

partján, hátadhoz simuló ifjú feleségeddel, azután pár hónap múlva eladni mindent, és dupla hátizsákkal visszavonatozni oda, ahonnét elindultál. Főzni két emberre, vagy ötre, függetlenül attól, hogy már ismered az érzést, amikor a levesből te kaptad a máját és a zúzáat.

VAK

Megtaláltam a tökéletes szépséget.

Heuréka. Mestermunka volt; könnyem, veritékem áztatja.

„...de a nap is süt, untilig.”⁵

⁵ Idézet Kosztolányi Dezső: *Ének régi otthoni dolgokról és egy régi fájdalomról* (Budapest, 1924) című verséből.

Jódal Kálmán

Bűnbe préselt, természetazonosan szerelemsóvár műbolygó-szomjúhozás

„*Dánia Börtön*”
(Shakespeare: Hamlet)

„*You are in Europe*”
(Lars von Trier: Europa)

Rágyújtok. Elszívom, aztán újra. Majd ismét. Pedig nem lenne szabad, a tüdőm csak negyvenöt százalékban működik, de fenébe az orvosokkal, akiket különben sem érdekel túlságosan az én tüdőm. Vidor, perverz kora este van. A Futaki út és a Dušan cár utca kereszteződésénél várom a buszt. Talán. Már besötétedett, úgyhogy a hőmérséklet elviselhető. Nem is tudom, várom-e a buszt. Pedig akár a kilences, akár a tizenegyes jön, mindkettő megfelel. Szeretek ülni a valaki – talán egy építkező – által egykor ottfeljtett betontömbön az állomás előtt, és bámulni a környezetet, az embereket. Szociális és agorafóbia. Így gyógyítom. Egymás után szívom a cigarettákat, és szemlélődöm. Mellettem az évek óta elhanyagolt, majd hirtelen, rohamtempóban építeni kezdett spéci lakótömb. Mint azt a torlaszpannók mutatják, ez valami valóban extra lesz, lehet, olyasmi, mint amilyen lakótömbök épülnek New Yorkban vagy Szingapúrban. Talán jól fordítom a reklámszöveget: a lakhatás zöld koncepciója. Válgék a jövőendő lakók épülésére. Kissé arrébb a Vajdasági Klinikai Központ, jobbra a Futaki park, oldalt a Metropolitan Opera, mellette a Községi Képviselő-testület irodái, mögöttem, néhány lépésnyire a ferences rendház. Megnyugtató érzés, hogy amióta végre épül ez az állítólag ultraszuper lakótömb, eltűntek a plakátok az épületet körbeölelő falakról. A plakátok fele ugyanis félnáci tartalmú volt, amiket jobb nem komolyan venni, ha az ember nyugodtan akar aludni éjjelente. Szóval itt ülök. Semmire sem várok, még egy kóbor autóbuszra sem. Legalább még egy órányit. Egy ki-

gyúrt, tetovált troll lép hozzám, cigarettát kér. Adok neki. A troll mellett marad, és mindenáron beszélgetést akar kezdeményezni. Mi az, gondolom magamban, ez ki akar fogni, vagy fojtogatja a magány? (Már többször előfordult, hogy vadidegen, zömmel, de nem törvényszerűen idős bácsik, nénik – például egy buszállomáson – egyszerűen odajöttek hozzám, és elmondták a fél élettörténetüket. Vagyis tökéletesen tudom, a magány mennyire fojtogató lehet.) A troll azonban egyszer csak előhalász a táskájából egy fetisiszta pornóújságot. Tüntetően lapozgat benne. Hűvös maradok, mint egy hűtőszekrény. Rövid idő után gyorsított tempóban fel is szívódik. Egyszer csak megjelenik, majd lehuppan mellém harminc évvel ezelőtti, asztrállény állagú önmagam. „Csak ezt ne”, gondolom magamban.

– Tűnj el! – kiáltok rá. Elég jól emlékszem ugyanis, milyen voltam harminc éve.

A gyerek (gyerek?) felkászálódik.

– Még találkozzunk, nem úszod meg nélkülem – mormolja, és ezzel magamra hagy.

Tovább ülök és cigarettázom, valamint bámulom a környéken mászkáló, androidkutyákat és androidgyerekeket sétáltató, vagy magányosan, valamiféle halaszthatatlanul fontos elintéznivaló felé igyekvő, zömmel a mobiljukat baszkuráló, ordító lelkű kiberlényeket, akik abban a tévképzetben élnek: emberek. Ismét rágyújtok, és azt a költői kérdést teszem fel magamnak, mit is keresek én itt. A lehetséges válaszvariánsok fenyegetően tolnak fel a nyúltagyamba, már ha ezek válaszok. Felszállok az éppen beforduló kilences buszra, és szemrebbenés nélkül veszem tudomásul, hogy az egész autóbusznyi kiborgutas mind fetisiszta kiegészítőket visel. A busz legvégén pedig egykori, harminc évvel ezelőtti önmagam ül magába roskadva, és szinte érzem az általa kibocsátott fájdalomdiagramokat. Ugyanakkor tökéletesen tudom, nem segíthetek rajta. Makacs, tulajdonképpen tökbanális, reménytelen szerelem okozta fixáció tépi-marja, egy szerelemé, amiről nem is nagyon beszélhetünk másoknak, természetazonos bűnbe van préselve, és folyamatosan, makacsul és kérlelhetetlenül a tudatába sugárzó, visító, ordító, szomjúhozó, csak rá méretezett, a gondolatait megbolondító műbolygó-szaloncukorról konstans a tudatába sugárzó rémálom feszíti, de amit magának kell megoldania, itt senki sem segíthet. Fizetek, majd faarccal az autóbusz közepén lévő kijárat felé veszem az irányt.

Elemi töltés

Részlet a *Mire ez a nap véget ér* munkacímű készülő regényből

Fostóninak kezdett már elege lennie ebből a folyton viharos dagályossággal dúló, lelkizős hisztériából.

Sziránónak pedig abból, hogy a legjobb barátjára sosem számíthat, illetve, hogy akkor, ezek szerint, neki nincs is ilyenje.

Schneider a maga részéről momentán rendben volt.

Fostóniban viszont egyre csak ment föl a pumpa, nagyjából azzal szinkronban, ahogy Sziránóban is. Minél részletesebben bomlott ki a dolog, annál pipásabb lett. Végül szerda negyed háromban maradtak, tehát hogy a hatodik óra után megbeszélük. Ők hárman, elvben úgy volt. Meg a Cilke, mint bandamenedzser, jó, persze, akkor legyen ott a Cilke is, naná, egy ilyen horderejű eseményre jó, hogy nem rögtön a híradó stábját is, bár mikor erre gondolt, belátta, hogy nem meri megkockáztatni hangosan kimondani, mert a Sziránó, az olyan, hogy kész tényleg megcsinálni. De hogy akkor még a Kántor Viki is, mint a rajongói klub elnöke. A milyen mi? Tóni rendes körülmények közt épp az ilyen kiszámíthatatlan és kiszámíthatatlanságukban szórakoztató momentumokért szerette a legjobban Sziránó társaságát, nevezetesen, hogy most, lassan egyévnnyi zenekarosat játszás után a legnagyobb természetességgel közli azt a képtelenséget, hogy van rajongói klubjuk, aminek még elnöke is van. Tóni (természetesen) spontán és véletlenül elröhögte magát, de észbe kapva igyekezett visszakomolyodni, még ha nem is fülött hozzá a foga. Merthogy mégiscsak mi a tosznak kéne jönnie a nem létező rajongóik nem létező klubja állítólagos elnöknőjének, noha az egész úgy hangzik, mintha Sziránó csak most találta volna ki. Mert őrá is tartozik, folytatta Sziránó (pedig az nagy szó) legszenteskedőbb tekintetével, de a sajtót sem lehet kihagyni, ez mégiscsak közügy.

Tóni ekkor került végleg robbanásközeli állapotba, pedig érezte, a detonációt amúgy is jó volna elkerülnie, de ha nem tudja, legalább negyed háromra, a hatodik óra utáni, sürgősségileg összehívott zenekari megbeszélésre kéne tartogatnia, mert összesen egy düherupcióra fog futni az energiájából. Egyszerűen ilyen a természete, általában nyugodtabb három benyugtatózott tibeti szerzetes szorzatánál is, és egyszerűen csak röhög a dolgokon. Aztán, ha valami erőszakkal átfurakszik oly nehezen megugorható ingerküszöbén, akkor elkezd nőni. Lassan, halkán, kis cseppekben, de elkezd nőni benne a feszültség, de még onnan is van visszaút többnyire. Aztán egy ponton már nem, akkor viszont robban, kitör, árad, szélvihar és tornádó, ég- és földindulás, megöl mindenkit, vááááh – ugyan dehogy, röhögne máris befelé, de azért tényleg elég vadul ordít ezen ritka pillanatokban, meg csapkod és nem képes abbahagyni még egy-másfél óráig, amíg teljesen le nem higgad. Utána akár napokig is fáj a feje, gyenge, enervált, utálja az egészszet, minek őt felhúzni egyáltalán, ő a világ legszelebb embere.

Szóval a sajtót. Ha a Zsófi blogjára gondol – most a Zsófi blogjára gondolsz?, enged ki egy kis pöffenetnyi elődühöt rángatózni kezdő idegnyugalma szorításából. Igen, és tudja meg Tóni, hogy Sziránó a maga részéről elhívta azt a cés gyereket is, aki a suliujságot, csak most a neve nem jut eszébe, az a szemüveges – ÁÁÁÁÁ, üvölti Frost Antal, egyelőre még csak befelé, hogy (mint ahogy egyébként érzi) lángra ne gyúljanak felpaprikázott belső szervei, el ne olvadjanak spontán öngyulladás okán belső kohójában a csontjai, tudod mit, bazmeg, az igazgatót és a pápát se felejtse ki, még megbántódnának. Becsapja maga mögött az ajtót, szerencsére még nem vár ott a folyosón a fizikatanár, pedig már csak három perc a szünetből, muszáj leeresztenie, muszáj leeresztenie, muszáj leeresztenie, mert közel a féléves jegyzárás, és ezt az anyagot, a Coulomb-törvényt (Kálmábó-törvény, höhöhöhö – ÁÁÁÁÁ) nem teljesen érti, nevezetesen, hogy most mi a fészkes fasz van ezzel a belső töltéssel. *Coulomb törvénye lehetőséget ad a töltés egységének meghatározására, csak a k arányossági tényező értékét kell rögzítenünk*, olvassa Fizikatanár, naná, hogy ezt is, mint mindent, a tankönyvből, naná, hogy nem magyarazza a rohadékja, Tóni érzi, hogy vésszesen kezd visszafordíthatatlanná válni a feldühödési folyamat. *Eszerint 1 C a töltése annak a pontszerű testnek, amely egy másik, ugyanakkora töltésű pontszerű testet 1 m távolságból N erővel taszít.* Na, ez érthető, amennyiben ő most egy pontszerű test, aminek 1 közelgő dührohamnyi most a töltése, mert az a másik gecsi, aki szintén egy pontszerű test, mert, nyugodtabb pillanataiban ezzel is szokta nyugtatni magát, hogy ők mind csak kis pon-

tok a világegyetem szédítő mértékével mérve, szóval mert az a másik kis szaros pont olyan irgalmatlan kilencszer tíz a kilencediken Newton erővel taszítja ilyenkor, ez a rohadt kis önelégült, műbalhézó, mindenből ügyet csináló nebáncsvirág, aki mindent úgy túlkomolykodik, hogy az elviselhetetlen, és a jó, бүdös, kurva életbe, hát persze, hogy közben elvesztette a fonalat, hogy mi zajlik a katedrán. *A valóságban hiány- vagy többlettöltés-ként csak milliomod coulombnyi töltések szerepelnek. Az elektromos áramok esetében azonban sok coulombnyi töltés mozog. 1 elektron töltése: . A proton töltése ugyanekkora pozitív töltés. Ezt hívjuk elemi töltésnek.* Az biztos, bazmeg. Az van most benne, elemi töltődés, hogy majd leordítja mindenki fejét, akkor is, ha Sziránó képes beszervezni és elhívni a Zeneakadémia igazgatóját, a CNN összes riporterét és a köztársasági elnököt is, akkor is elküldi végre a kurva anyjába – csak aztán, mire végre kidühöngi magát, úgy le fog merülni, mint egy egyszer használatos laposelem, és olyan fejfőrcse lesz, hogy épp csak bele nem pusztul. De már tényleg nincs visszaút.

Schneider a maga részéről momentán, negyed háromkor is rendben volt. Vagy hát, hogy is van ez, nyilván nem. Sajnálta egyrészt a Fostot, amiért még el se kezdték, de már kezdett vörösödni a feje, másrészt persze a Sziránót is, aki nagyjából úgy nézett ki, mintha a teljes világegyetem felmosórongya lenne, akivel az univerzum összes fájdalmát felitatták már. Volt ebben némi ambivalens gyönyörűség, tiltott gyümölcszerű szó-rakozás, hogy ő most ezt relatíve páholyból nézheti. Mármint a másik kető veszett össze, vele nemhogy egyiknek sincs semmi baja, de most mintha mindkettő hirtelen komolyabban venné, jó, persze főleg azért, hogy ő legyen a mérleg nyelve, az elmúlt napokban rendre hozzá szaladoztak elmondani, hogy ezt el tudja képzelni a Jakab (aki egyszerre nem Schnercli, Schneci, Schneccencs, hanem mindjárt, varázsütésre „a Jakab” lett), hogy a másik már megint mit művelt? De semmi agresszió, attól mindkettő szemmel láthatóan tartott ugyanis, hogyha a Jakabot túl nagy erővel próbálná a maga oldalára állítani, még a végén pont ellentétes hatást érne el. Schneider tehát maradt középen. Egyszerre része is lehetett ennek a végtelenül szórakoztató és érdekes emberi momentumnak (egy darabig el is merengett rajta, hogy a hatodik óra után ki kéne ugrani gyorsan a sulival szemközti ABC-be, ha már a büfé bezárt, egy zacskó popcornért, de végül, lévén nem akart senkit sem megsérteni, eltekintett ettől), de mégis kívülálló maradhatott, ez volt az adott helyzetben elérhető legjobb helyzet.

Negyed három. Fostóni ül a padjában, a széke megfordítva, hogy a terem vége felé nézzen, malmozik és (egyelőre csak jelzésszerűen, enyhe mozdulatokkal) rugdossa a pad egyik lábát. Cilke mellette ül, az ő szé-

ke előre fordítva, de Szézsil kilencven fokban elfordul rajta Fostóni felé, és megállás nélkül szövegel arról, hogy ennél nagyobb puttóságot ő még nem látott, meg hogy ő egyáltalán minek is kell ide, Fostóni nem felel, szabályosan összeszorított *fejfel* mered maga elé, hé, te, faszparaszt, hozzád beszélek, hé, hé, hé, te Fos, hé – te vagy a bandamenedzser, préseli ki magából Fostóni nagyjából egy álmából hirtelen épp bögöly ébresztette hím oroslán *még* higgadt morgásával. Ja, már el is felejtettem, höhő, mekkora gyíkság már. Bandamenedzser, höhőhő, faszparasztok, höhő. Sziránó a terem végében (amerre Fostóni széke fordítva), mint lámpalázát a lámpaláz mímelésének látszatával elfedni igyekvő, ideges koncentrációba merülő színész az előadás előtti percekben, hátratett kézzel le-föl járkal, tekintetével gondosan kerülve mindenki másét, a rajongói klub képviselőjében megjelent Vikiét és a sajtó nevében eljött Zsófiét is. Nem lehetne már elkezdeni?, mordul újabbat a Fostónira még egy-egy külsődleges vonásában, egyre haloványabban emlékeztető, morcos ragadozó. Még kérek egy kis időt, hadarja hirtelen hergedő türelmetlenséggel Sziránó, mi a faszért, miattad van itt mindenki – még nincs itt mindenki, sóhajtja egészen hal-
kan Sziránó.

Közben Laura visszajön a mosdóból, leül a padjához, elővesz egy almát és a könyvét, ahogy minden egyes szerdán szokta, mert fél négytől különnémetre jár, addig meg nem tud mit csinálni, így hát már vagy fél éve szerdánként bennmarad fél négyig, elővesz egy almát és egy könyvet.

Na jó, essünk túl rajta, mondja Sziránó megtevéstőzen úgy, mintha csak nyomásnak engedne. Krvnyd, reszel egy legfeljebb csak Cilke számára hallható káromkodást Fostóni fogai ráspolyán. Höhőhő, milyen gyíkság, te geciputtony, most komolyan a Laurára vártunk? Ő a producer, vagy mi a tosz, höhőhő, hahahaha, kezdi élvezni a délutáni programot, ha már itt kellett maradnia, Cilke is. Őőő, nem, próbál újra visszabillenni a szerepébe Sziránó, hanem a sajtó... a... a cés srác. Mondtam neki, hogy..., de akkor valszeg nem jön. Na jól van, essünk túl rajta tényleg, vagy megyek haza – indítja be végre, mint túlon túl ellaposodó, túl hosszú és körülményes elősztorival induló pornót a pizzafutár csengetése, Fostóni indítványa a beszélgetést. Schnercli a következő mondatokról a tegnapi éjjeli, tévében pornót találás emlékeinek ilyenén felidézése miatt lemarad, nem is bánja annyira, de most hirtelen mindenki ránéz, nagy eséllyel megszólíthatták. Mi? Hát, hogy szeretne-e hozzáfűzni valamit a kialakult helyzethez, mint, hogy is mondja Sziránó, „semleges fél”, tényleg az vagyok, veti közbe, jó, akkor mondja más hangsúllyal, mint semleges fél, így megfelel? Igen, szóval szeretne-e? Őő, nem, köszö. Ez a ti dolgotok a Tónival, én ed-

dig se szóltam bele, legalábbis ebbe a személyes részébe, és nem is tervezek. Oké, akkor folytatom, aztán átadom a szót, rendben van így, Frost? Frost irányából egy kinemiszarjaleteseggejjellegű nézés döfköd vissza válszul.

Szóval, azért kértelek meg, hogy maradjatok itt megbeszélni a dolgokat, mert ez most már nemcsak a Frost és az én konfliktusom, hanem kihatással van a jelenlévőkre is. Schneider erre körbepásztáz. Viki enyhén riadt arckifejezéssel, feszülten figyel, Fostóni valami ki nem mondottat formál az ajkaival, majd eddig malmozó kezébe temeti az arcát, Cilke, mint aki észrevétlenül bevonódik egy elsőre unalmasnak hitt krimibe, most elfelejt mindenkit lepuztózni és faszparasztolni, csak enyhén távra maradt szájjal, szintén kíváncsian figyel. Zsófi a padon ülve, önkéntelenül félbehagyja a láblóbálást, pár másodpercig szinte megfagy a mozdulatban, a bal lába így kinyújtva marad, Schnecit per pillanat ez a jelenet érdekli a legjobban, mert a Zsófi ugyan nem olyan nagy szám, de azért jó lába van, most meg nyári szoknyában, ahogy így kinyújtva felejt – na de már vissza is ereszti ernyedten, miközben a padra, maga mellé gondosan kikészített jegyzetfüzetéért nyúl, a tollat egyelőre még hagyja a helyén, a füzet fedelét hátrahajtja, de nem csinál mást, csak fogja és meredten bámul Sziráóra. Az egész megkövült pillanatot csak Laura almahersegésének ciripelése kíséri, majd Cilke, meglátva a jegyzetfüzetet, egy töredékpillanatra újra visszatalál magába, és egy halk, valóban önkéntelenül, inkább csak magának kimondott, höhö, füzet, faszparasztal nyugtázza, hogy itt és most mint ha tényleg valami fontos látszana történni. Mint tudjátok, nagyjából egy éve alapítottuk az Ismeretlen Előadó zenekart a Jakabbal, aztán szállt be, basszusgitáron (ez utóbbit a Zsófi felé fordulva fűzi hozzá, kis hatásszünettel megspékelve, mire a lány némi fáziskéséssel végre felveszi a tollat is és jegyzetelni kezd) a Frost. Ebben a felállásban működünk ez ideig, kábé két tucat dalt írtunk, és volt legalább hét-nyolc koncertünk. Itt sokatmondó nézés a Vikire, ismét hatásszünet. Majd még egy, Sziráó kívár. Őőő, kilenc, asszem, kilenc. Á, köszönöm, Viki, akkor tehát kilenc is, a rajongói klub nyilvántartása szerint. Fostóni kézkriptája alól mint végső nyugalomért, noha hiába rimánkodó szellem utolsó panaszszava, préselődik ki egy sóhaj, ahogy Schneider ismeri, vélhetően a józan ész és a hát tényleg lehet mindenki ennyire retardált? kérdés szellemiségében. Sziráó újabb drámai hatásszünetét megfelelő dramaturgiával poentírozza a hersegés abbamaradása, Laura végzett az almával, a csutkát szalvétába csomagolva a pad szélére helyezi, veszélyesen távol, majdnem le is esik, de észre sem veszi, túlságosan leköti a *Vörös és fekete*. Mint tudjátok, az utóbbi időkben (hétfőn

kezdődött, bazmeg, ne szórakozz – szűrődik ki Fostóni kézkriptájából), szóval *az utóbbi időkben* Frost és köztem egyre több, hogy is fogalmazzak, személyes és szakmai feszültség alakult ki. Fostóni önkezeléssel agyonnyomorgatott feje egy árnyalattal vörösebben vágódik föl, mintha csak egyszerre lenne hirtelen neszre figyelő szurikáta és a hirtelen neszt szolgáltató, egyre pipásabb oroszlán is. Hogy-a-mi? Kérlek, Tóni, várd meg, amíg befejezem, ígérem, nem fogok egy perccel sem tovább beszélni a szükségesnél. Már megtetted, olvassa le (talán pontosan) Schneci Fostóni újra némán mozgó (rángatózó?) ajkairól. Én úgy érzem, olyan fokú ez az ellentét köztünk, olyan mértékű bizalmatlanság ütötte föl a fejét a zenekaron belül, hogy ez az állapot már tarthatatlan, az Ismeretlen Előadó működése jóformán e-o-a-a-ó. Mi?, kérdez vissza kórusban mindenki, ezúttal Jakab is, mert az utolsó szót elnyomja a Váczi Orsi benyitása kiváltotta ajtónyikordulás. Bocs, már elkezdtétek? Elkéstem? Mi a tetves faszomról, kérdezi Fostóni, de nem is annyira az Orsítól, s ennek tanúbizonyoságaképp nem is rá néz, hanem az ég felé, felfelé fordított, értetlen tenyerekkel nyomatékosítva. Csak egy kicsit, veti oda egy epésebb tanár szigorával Sziráno, ne haragudj, el kellett intéznem valamit, pironkodik Orsi, majd előveszi a fényképezőgépét, mire Fostóni feje már hangosat koppan az asztalon, ilyen nincs, préselődik ki, hiába az újra temetkező kezek hangtompítása, vaku villan, szóval e-o-a-a... ismét nyikordulás, ezúttal egy nyurga, szemüveges, középhosszú hajú srác, á, szia!, villan Sziráno tekintete még a vakunál is élesebben, akkor már mind jelen vagyunk, szia, én a Figyelmeztető Csengetés szerkesz..., igen, igen, köszönöm, hogy eljöttél, akkor folytatnám is. Szóval a kialakult helyzet és bizalmatlanság miatt a zenekar (Ismeretlen Előadó, fúzi hozzá a szerkesztő felé fordulva) működése jóformán, vagyis, hogy mondjam, ebben a jelenlegi formájában már nem folytatható.

A döbönt csöndet csak Fostóni fejének újabb koppanása zökkenti ki egyébként hibátlan dramaturgiájából. Úgyhogy döntésre jutottam. (Sokatmondó nézés Zsófi felé, aki izgatottságában az utóbbi mondatot megint elfelejtette feljegyezni.) Mégpedig arra, hogy noha, mint tudjátok (kinézés Zsófi, majd a szerkesztő felé), én alapítottam a zenekart, a kialakult helyzetnek egyetlen lehetséges megoldása van. (Fostóni újabb árnyalattal vörösebb feje lassan felemelkedik.)

Kiszállok a zenekarból.

Neee, szalad ki Viki száján. Háhá, puttó faszparaszt. Mi, ejti le kis háján véletlenül újra elkattintott fényképezőgépét Váczi Orsi. Fostóni megbabonázva néz, nem pislog.

De. Nincs más megoldás. Higgyétek el, ez így lesz a legjobb. És ne aggodjatok miattam, történt már ennél nagyobb baj is a világban, mosolyodik el sorsával megbékélt fejfel Sziránó.

De... most akkor mi lesz?, kérdezi inkább magától Váczi Orsi. Jakab, te mit szólsz, kérdezi, de az észre se veszi, hogy hozzá szóltak, mert időközben a Zsófi újra hintázni kezdett a padon, de a döbbenettől ismét megdermedt mozdulat közben. És a Zsófi lába. És a szoknya. És Schneci mint pizzafutár, aki nem csak készpénzt fogad el, most becsönget. Odamegy a megkövült Zsófihoz, végigsimít a lábán, óvatosan benyúl a szoknya alá. Jakab?! Mi? Ja, hát nem tudom, feleli, nem is tudja, mire.

Én a magam részéről már csak annyit szeretnék mondani, hogy sok sikert kívánok a bandának a továbbiakban, hiszek benne, hogy jó döntést hoztam, és ez hosszú távon nektek is jót fog tenni. Újra lesz bizalom a bandán belül, és izé, csuklik el kicsit a hangja, újra barátok közt mehet a zenélés (barátok közt, háhá, höhö, ekkora faszturbánt!), nem lesz többé ilyen viperafészek a légkör, mint eddig volt. Tóni, akarsz hozzáfűzni bármit?

Nem? Rendben, nem is számítottam másra. Akkor nekem itt most már nincs is más dolgom, azt hiszem, illetve nem is szerencsés itt tartózkodnom, amikor megtárgyaljátok a zenekar jövőjét, hiszen az már egy olyan új fejezet, ami már nélkülem fog szövédni. Úgyhogy, ha nem haragszotok – hatásszünet, majd még egy, lassú körbepillantás. Majd Sziránó a beállt, súlyos csendben kimért léptekkel megindul az ajtó felé. Lépteit csak Laura második, épp elővett almájának első hersenése kíséri. Köszönöm, hogy meghallg-a-o, Sziránó utolsó szavait elnyomja az általa rossz dramaturgiai pillanatban nyikorgatott ajtó zaja.

Ilyen. Egyszerűen. Nincs. A kurva, rohadt. Fostóni levegővételenként csak egy-egy szóra képes. További jövője. Fejezet. Hogy a jóisten. Hogy. Akkorát dönget az ajtón, hogy Laura majdnem félrenyel, rá is ejti az almát a könyvre, amit így kicsit összemaszatol. Viki arcán legördül egy poszttraumatikus könnycsepp, Tóni, máshol még lehet, hogy tanítanak, kiált utána aggodalmasan. Orsi csak most eszmél föl, fölpattan, el se rakja a fényképezőgépét, még mindig szorongatva Sziránóék után rohan, majd visszaérve a terembe csak annyit zihál a leforrázott többieknek, hogy már egyiket sem érte utol. Remélem, nem verekedtek össze, vagy valami, sutogja halálra vált arckifejezéssel. Schneider fejébe is beszűrődik ezekből valamennyi, de azért főleg a Zsófi lába. Nem is olyan rossz csak ez a Zsófi. Elhívhatná, izé, mondjuk koncertre. Koncert. Ja tényleg, a zenekar.

*

Fostóni, mire hazaért, egészen kiszellőztette a fejét. A belészorult dühroham viszont mint benne felejtett konyhakés, ormótlanul kiállt a hátából, mindenbe beleütközött, leejtette a lakáskulcsot, nekiment a komódnak, beütötte a térdét az egyik székbe, leejtette a matekkönyvét, ahogy érte nyúlt, eltépett egy lapot. A BÜDÖS KURVA ÉLETBE, üvöltötte az asztalra csapva, majd érezve, hogy ez nem volt jó ötlet, felemelte a matekfüzetet, amire csapott, az ütést tompítani szándékozandó, és az eredeti Green Day cédéje hatfelé tört darabjai vakítottak rá vissza alóla. Igazi dühroham nélkül váltott át hirtelen tompa, erőtlen, fejfájós következő pár napjába.

*

Sziránó: – Szia, hogy vagy?

Laura: – Jól, köszi. :)

[...]

Sziránó: – Bocs, hogy ma nem hagyunk rendesen olvasni.

Laura: – Semmi gond, tudtam azért, tök izgi volt!

Sziránó: – Akkor jó. Volt némi büntudatom, hogy pont ekkor kellett ki-pattannia a dolognak, el is felejtettem, hogy ilyenkor szoktál olvasni. Szóval csak gondoltam, rádírok, hogy ne haragudj, nem volt szándékos.

Laura: – Oké, semmi gond.

[...]

Sziránó: – De akkor tényleg nem zavartunk?

Laura: – Nem, nyugi. :) Kár, hogy így összevitakoztatok.

Sziránó: – Ja.

Sziránó: – De hát nem volt mit tenni. Ezt asszem, tényleg nem lehet már megoldani.

Laura: – :(

[...]

[...]

Sziránó: – Na és te mit gondolsz erről az egészről?

Laura: – Hát, nem tudom.

Sziránó: – Mármint, érted. Túlzásnak érzed?

Laura: – Nem tudom, ez a ti dolgotok. Remélem, majd kibékültök!

Sziránó: – Kedves vagy, de nem hiszem.

Laura: – Kár. :(Meg így zenekart is nehéz csinálni, gondolom, gitár meg ének nélkül.

Sziránó: – Majd találnak mást. Vagy nem tudom. Nem tudom, mi lesz.

Laura: – Ne haragudj, mennem kell, csörög a telefon. Jó éjt! :)

Sziránó: – Oké, neked is! Puszi! Aludj jól.

Sziránó: – Akkor holnap találkozunk.

[...]

Sziránó kikapcsolta a gépet. Nem is csetelt már mással, sőt a következő két-három hét során szinte senkivel. Egészen addig, amíg:

Sziránó: – Szia, Laura! Csak gondoltam, megírom, mert nem tudom, olvastad-e a Zsófi blogján, hogy újra összeáll a banda! Igazad lett, valami elképesztő, milyen jól ismeresz minket, tényleg kibékültünk a Tónival, bár, meg kell mondjam, nem volt könnyű, de most nem is ez a lényeg, hanem hogy jövő szerdán óriási zúzás lesz, nagy REUNION-koncert a Schneciéknél! Gyere el, ha tudsz, mármint szívesen látunk, meg most már egyszer tényleg meghallgathatnál minket!

Laura: – Szia!

Laura: – Örülök, de sajnos nem tudok jönni, tudod, szerdánként van a különnémetem, aztán meg megyek haza.

Sziránó: – Ja tényleg, el is felejtettem. Bocs a zavarásért. Puszik!

Laura: – Szia!

*

A valóságban hiány- vagy többlettöltésként csak milliomod coulombnyi töltések szerepelnek. Az elektromos áramok esetében azonban sok coulombnyi töltés mozog. 1 elektron töltése: . A proton töltése ugyanekkora pozitív töltés. Ezt hívjuk elemi töltésnek.

Írta Fostóni a már telemacsckakapart írólap aljára, épp a csengőszóra végezve. Még hetekkel korábban nagyon is tartott ettől az anyagtól, de már a beadáskor tudta, hogy hibátlan lesz a témazárója. Ezt a részt valahogy a szokásosnál is jobban megjegyezte.

Hogyan veszejtsük el a vámpírt

HARMADIK LEVÉL

HEINRICH STEINBRECHER SS STANDARTENFÜHRER
VAGY IM-ÍGYEN SZÓLA ZARATHUSTRA

Mediterráneum, 1965. szept. 13.

Kedves Hilmar!

Steinbrecher ezredes ott áll a vezérkocsiban, mint egy hajóskapitány az ütközetbe induló romboló parancsnoki hídján. Az ifjabb adjutáns, Haag hadnagy a vezető mellett ül. De hol van és mit csinál az idősebbik szárnysegéd, Konrad Rutkowski főhadnagy?

Nem tudván beleélni magát környezeté marcona hangulatába, úgy gubbaszt magába roskadva a hátsó ülésen, mint egy összegömbölyödött sün.

Miért? Miért teszi ezt?

Hogy a lehető legkisebb helyre húzván össze magát ebben a háborús vándorcirkuszban, szabad folyást engedjen belső fenntartásainak.

Hát ő nem érzi győztesnek magát?

Nem, az ördögbe is, a legkevésbé sem!

Mit érez akkor?

Szégyent. Szégyent és félelmet.

És mit képzél, mire megy ezzel a tüntető elkülönüléssel?

Úgy képzeli, hogy ezzel adja tudtára a katonáknak és a résnyire nyitott zsalugáterek, a kávéházi opálüveg mögött sejtett helybelieknek, hogy ő, Konrad Rutkowski főhadnagy, ha rajta van is a gyászfekete egyenruha a nyílszerű villámokkal, legmélyebb és legjogosabb meggyőződése szerint nem tartozik ehhez az átkozott menethez, melyet hímportként von

be az országút sárgás pora, ő kényszerből csöppent ide, őt úgy húzták be ebbe, a hadbeosztás szeszélye folytán, elsősorban az értelmetlen vérkeveredés – miért nem a szláv válik uralkodóvá itt, Pannónia déli szegélyén, miért a germán?! –, meg hihetetlenül jó emlékezőtehetsége okán, ott enné meg a fene azt is.

Azt hiszem, Steinbrecher ezredes sejthetett valamit renegátságomból, bár igencsak ügyeltem, nehogy óvatlan viselkedéssel bármi bizonyítékot is szolgáltatassak rá. Rendszeresen elláttam szolgálati feladataimat, ha nem is Rotkopf hóhéri lelkesedésével vagy az ezredes gépies pontosságával, de még a Szolgálati szabályzat megsabta határokon belül, éppen elég hatékonyan ahhoz, hogy ne lehessen belém kötni. Ellenállásom szigorúan tartotta magát a legnemesebb intellektuális hagyományokhoz. Tökéletesen kitombolta magát a lelki szférában, és teljesen kimerült ön-maga megfogalmazásában, úgyhogy egyelőre senki sem látta semmi hasznát, legfeljebb a terhes nyomozói munkát könnyítette meg annyiban, hogy elhittem magammal: *intime* gyűlölöm, amit csinálok, s ebben mindenképp különb vagyok a szakmában tevékenykedő többi kurafinál. Renegátságom titok maradt mind a foglyok, mind a kollégák, s bizonyos mértékben Steinbrecher előtt is. Akkor tudniillik még nem avattam be abbéli szándékomba, hogy kérelmezzem a frontra való áthelyezésemet. Tiltakozó gesztusnak, kihívásnak, hadüzenetnek vette volna, és erre még nem készültem fel lelkileg.

(Aztán, amikor végre felkészültem – hadd vágjak megint elébe az eseményeknek –, amennyire csak egy értelmiségitől kitelik, miközben igyekszik összekaparni egy sor jó érvet egy rossz ügy érdekében, kiderült, hogy kérvényem nem bírja el az ezredes ellenérveinek súlyát. Pedig igazán tudósi szenvedéllyel és körültekintéssel állítottam össze. Egy percre sem feledkeztem meg róla: ahhoz, hogy kérvényem eljusson a Reichssicherheitshauptamt berlini IV. különítményéhez, feltétlenül szükségem van Steinbrecher ellenjegyzésére is, úgyhogy hetekig rágódtam az indoklás megszövegezésén. A bökkenőt a nem túl meggyőző harci szellem jelentette. Mert, igaz, ami igaz, én a te hazafiúi buzgóságodtól eltérően pontosan négy évet késtem a Nagynémet Reich mögött a szövetségesek elleni harci készségem kinyilvánításával.

– Nem gondolja, Rutkowski, hogy egy kicsit megkészt? – szegezi majd a mellemnek a kérdést az ezredes néhány hónappal később.

– Engedelmevel, uram, a háború még tart.

– És maga idejekorán állapította meg, hogy személyes közreműködése nélkül most már meg sem nyerhető, nemde? Gondolja, Rutkowski, hogy

miután hadrendbe méltóztat lépni Németország oldalán, gyökeres változást tud hozni az átmenetileg igen szar helyzetbe, amelyben vagyunk?

– Természetesen nem, uram.

– Akkor hát?

– Úgy vélem, hogy az adott helyzetben...

– Milyen helyzetben? Fogalmazzon, kérem, világosan! Maga értelmiségi. Nem vagyunk ködevők.

– Úgy véltem, hogy ebben a szar helyzetben, amelyről az ezredes úr beszélt, a fronton a helyem.

– Ha nem tévedek, én átmeneti szar helyzetről beszéltem. Miután a főhadnagy úr el méltóztatott hanyagolni ezt az átmenetiséget, vegyem úgy, hogy tartósan szarnak ítéli meg a helyzetünket?

– Nem, szó sincs róla, uram.

– Ennek örülök. Ellenkező esetben kénytelen volnék agyonlövetni magát defetizmus miatt. A főhadnagy úr szerint tehát nem nevezhető súlyosnak a helyzetünk?

– Nem, ezredes úr, természetesen nem nevezhető súlyosnak.

– Ez lesújt, Rutkowski. Úgy látszik, végül mégiscsak agyon kell lövetnem magát.

– De miért, uram?

– Szubverzív könnyelműsége miatt. Amikor minden fronton visszavonulóban vagyunk, és foszforlángban hamvadnak el városaink, a maga esztelen optimizmusa aláássa hadi erőfeszítéseinket.

És következik híres tirádáinak egyike.

– Különben is, ha nem vagyunk bajban, mit keres maga a fronton? Vagy ez itt magának nem front, Rutkowski? Úgy véli netán, hogy üdülni küldtek ide bennünket? Hogy csak az a front, ahol ágyúgolyók röpködnek a levegőben? Hát olyan ostoba volna, Rutkowski, hogy nem tudja, hol vívjuk meg a háború döntő ütközetét, hol mérhető le a siker vagy a kudarc? És azt hiszi, van értelme új és újabb területek meghódításának, ha hagyjuk, hogy az emberek kicsússzanak a kezünkéből? Legyőzni, leigázni, megbékéltetni a lakosságot, ez a mi stratégiai célunk. A meghódított területek csak helyszínei a cél megvalósításának. A mi igazi hadizsákmányunk – az emberek. S a mi frontunkon, Rutkowski, éppen velük dolgozunk. A többi frontot csupán azért tartjuk, a gondviselés kegyelméből, hogy a miénken kivívhassuk a győzelmet. Csak a rendőrségi győzelmek révén nyernek értelmet a katonai diadalok. Ha mi elveszítjük a háborút, hiába minden más győzelem. Értjük egymást, Rutkowski?

– Igenis, ezredes úr!

– S belátja akkor, hogy kérvénye nem tekinthető másnak, mint flagrális esküszegésnek és dezertálásnak, amelyért, mint tudja, szintén...

– Agyonlövetés jár.

– Úgy van. Száz szónak is egy a vége, úgy látszik, mégiscsak agyon kell lövtenünk magát, Rutkowski. És ha meglehetősen szánalmas hivatali eredményeire gondolok, csak a jóisten a megmondhatója, mi akadályoz meg ebben.)

De térjünk vissza a menetoszlophoz, Hilmarom, halljuk, mi mondani-valója van még Steinbrecher ezredesnek számunkra! Le nem véve tekintetét a házokról, melyeknek falán egy faltörő kos erőszakosságával hatol keresztül, hogy odabent a félhomályos, citrom- és narancsillattól terhes helyiségekben csupa puszogó összeesküvőre leljen, szabad kezét a vállamra helyezi.

– Rutkowski!

– Parancs', ezredes úr!

– Maga vérbeli rendőr. Genetikailag tökéletesen szerkesztett rendőr.

– Gondolja, ezredes úr, hogy léteznek egyáltalán született rendőrök? Önt kivéve, természetesen.

Válasz helyett, figyelmeztetően.

– Számunkra minden lehetséges. A rendőrség alappillére: hinni a lehetetlenben. Credo, quia absurdum, ez a mi fő dogmánk. Ha nem hiszünk benne, hogy e világban a lehetetlen is megtörténhet, nem vesszük észre a lehetségest sem. Nézzen utána, ki lakik abban a házban, ott balra, abban a zooforosban.

– Milyen indokkal, ezredes úr?

– Tessék? Magának ehhez indok kell?

– Nem, dehogy. Csak ha lenne valami kiindulópontom...

– Ellenséges területen vagyunk, a maximális felforgató tevékenység zónájában. De ha ez a túl általános kiindulópont netán nem elégítené ki kényes igényeit, keressen magának megfelelő indokot odabent, abban a házban. Egyébként, ha egy percre abbahagyná a köldöknézést, félretenné kisdied intellektuális indignációit, és a mi haladó világunkra is pazarolna valamit becses figyelméből, észrevehetné, hogy mindenütt csukva vannak a zsalugáterek, csak azon a házon nem.

– És ez mire utal, uram?

– Pro primo: hogy a ház egyszerűen meg akar bennünket tévesztetni ártatlan és baráti külsejével. Pro secundo: hogy maga egy tökfilkó, ha ezt nem veszi észre.

A menetoszlop nehézkesen halad előre a külváros utcáin.

– Rutkowski!

– Igenis, ezredes úr!

– Maga nyilván azt hiszi, azért tartom vérbeli rendőrnek, mert látom, miként rejtőzik el a tekintetektől, a rendőri viselkedés maga által elképzelt alaptörvényének szellemében: álcázás, mimikri, észrevétlennek maradni mindenáron.

– Igen, uram – jelentem ki csüggedten –, erre gondoltam.

– Ördögöt gondolt maga bármit is, Rutkowski! Mert ha igen, tudná, hogy a jó rendőr éppen az ellenkezőjére törekszik. Hogy észrevegyék. Azon van, hogy kihívja a reakciót, s nem hogy elhárítsa. Jól tudja, hogy nincs olyan igazi nagy disznóság, amit meg lehet akadályozni, legfeljebb elodázni lehet egyiket-másikat. A rendőrségnek, kedves Rutkowskim, élesztőnek kell lennie, nem az erjedés hátráltatójának. A lázadások elfojtására csak a rossz rendőrségek rendezkednek be. A jó rendőrség katalizátorra, fermentuma, ösztönzője a lázadásnak.

– És a legjobb?

– Szervezője és vezére.

– Hát nem volt még elég a lázadásokból, ezredes úr?

– Amíg potenciális lázadó van, sosem elég a lázadásból. Mi több: szükségünk van rá. Ellenőrzés alatt tartani a forrongást, majd egy erős fermentummal, tömegeket sújtó égbekiáltó igazságtalansággal, mondjuk, kitörésre készíteni, ez a mi munkánkban a művészet, főhadnagy úr. A non plus ultra persze az, ha a lázadás élén a mi embereink állnak.

– Bátorkodom megjegyezni, hogy ez a felfogás meglehetősen eredeti.

– Úgy érti: immorális?

– Körülbelül.

– Akkor miért nem így mondja, Rutkowski? Miért gyötör az átkozott brit eufemizmusaival? Vagy állatnak tart, amely nem tud különbséget tenni erkölcsös és erkölcstelen között?

– Dehogyan, ezredes úr. Csak arra gondoltam, hogy ebben az esetben...

– Éppen ebben az esetben, Rutkowski! Mondja, maga szerint elképzelhető, hogy egy potenciális lázadó előbb-utóbb fellázad?

– Szerintem elképzelhető. Többségük legalábbis fellázad.

– Akkor mi az erkölcstelen abban, ha még segítjük is? Tárgyilagosan nézve a dolgokat, eljárásunk erkölcsösnek tekinthető. Ami viszont erkölcstelen, az a maga puritán, képmutató vonakodása, hogy a fentiek szellemében cselekedjék. Írja be a megelőző házkutatások listájára a 29-es számú házat is, azt a behúzott loggiást, és vegye tudomásul, hogy csalódtam magában.

A menet megakad. Valahol az élen a motorkerékpáros kíséret megpróbálja kideríteni, merre tovább. El vagyok keseredve. Rádöbbenek, hogy Steinbrecher szemében közönséges kísérleti nyúl vagyok, rajtam próbálja ki mérgező dialektikájának hatását. Semmivel sem vagyok jobb helyzetben, mint a foglyok bármelyike. Sőt. A gyanúsított, végül is, harcolhat, védekezhet, kapálózhat. Ő legalább, bizonyos fizikai korlátokat leszámítva, szabad. Kizárólag az akaratán múlik, hogyan fog viselkedni. Én viszont nem vagyok szabad. Az én korlátaim láthatatlanok, felszín alattiak, erkölcsiek. Nem a katonai fogadalomra, a nemzeti tudatra és hasonló, polgári kötelességeimet megszabó, számodra oly becses csacskaságokra gondolok. Hanem annak az embernek, annak az értelmes lénynek az obligójára, aki nem vállal közösséget a történelem irányvételével, és kutya kötelességének érzi, hogy tegyen is valamit ez ügyben. És én teszek is, Hilmar. Már amennyit tehetek, persze, az adott korlátok közt, melyeket viszont az a kötelességem szab meg, hogy elkerüljem a leleplezést. Én vagyok tudniillik az egyetlen ebben az átkozott Sonderkommandóban, aki emberi és értelmiségi lelkiismerete parancsára kész valamit tenni a szerencsétlen foglyok érdekében. Személyes segítőkészségem azonban szorosan összefügg azzal, hogy képes vagyok-e megmaradni azon a poszton, ahonnan valóban tehetek valamit. Sőt, esetleg előrelépni olyan posztokra, amelyekről még hatékonyabban segíthetek. Egészen – elméletileg, persze – Heinrich Himmler mindenható SS Birodalmi vezető tisztjéig, mert azért az volna, ugye, az igazi. Egy ilyen erkölcsi program megköveteli a rendőri feladatok maradéktalan és lelkiismeretes végrehajtását, még a legterhesebbekét is, de legalább tudván tudja az ember, hogy mindez csak undorító eszköz a fennkölt cél elérésére, hogy az átmeneti emberkínzás valójában a tartós szabadulás szükséges útja. Hát föl lehet áldozni egy ilyen programot pusztán intellektuális hiúságból? Nyilvánosan állást foglalni, egy lázadó gesztussal bizvást örök időkre kompromittálni egy titkos, de sokkal humánusabb és hasznosabb tevékenység lehetőségét?

Végre megindul a menet. Steinbrecher ezredes folytatja kísérletét.

– Azért mégiscsak jó rendőr maga, Rutkowski. Persze jobb is lehetne, ha az ösztöneire bízna magát. És tudja, miért tartom magát potenciálisan jó rendőrnek, Rutkowski? Mert van lelke. Igen, Rutkowski, lelke.

– Ez esetben okosabban tenném, ha papnak mennék.

– Papnak? Miért éppen papnak?

– A lelkem okán, uram. Ott többre vinném vele.

– Ostobaság! Lélekkel a rendőrségnél lehet a legtöbbre vinni. Az egyház kötelékében a lélek csak áldozási díszlet. Mi az ördögöt kezd egy pap

a lelkével? Nincs is rá szüksége. Ott a szent tana. A rendőrnek azonban nincs szent tana. Nincs semmije. Neki van csak igazán szüksége rá, hogy lelke legyen. A lélektelen rendőr haszontalan gép csupán. Perpetuum mobile. Szélcsináló! Hullámegyengető! Maga meg, lefogadom, megesküdött volna rá, hogy a jó rendőr legalapvetőbb tulajdonsága a lélektelenség. Igaz?

– Az érzéketlenség mindenesetre, ahogy egyébként egy-két becses kézikönyvünkben is áll.

– Igen? És mondja, maga szerint mi a rendőrség feladata?

– Hogy kiderítse az igazat.

– Az igazat? Nocsak! Hát mik vagyunk mi? Nyavalyás filozófusok? Mi *előállítjuk* az igazat, Rutkowski főhadnagy úr! Nem kiderítjük, csináljuk! Nem kutatással foglalkozunk, hanem alkotással, Rutkowski! Mi művészek vagyunk, kedves uram. És ha oly kivételes szerencsében volna részem, hogy halszemében felfedezzem az értelem legparányibb szikráját is, azt mondanám: költők. Igen, akik göröngyös úton jutunk el a csillagokig.

(Hallod ezt, Hilmar? Magad elé tudod képzelni? Átlátsz rajta? Nem? Gondoltam. Sebaj, van még idő, van még rá idő. Csak majd ha sikerül lefognod, Hilmar, milyen infernói mélységekig hatol le Steinbrecher ezredes emberismerete, mennyire tisztában van a *magunkfajtákkal*, intellektuális meghátrálásaink sötét dialektikájával, erkölcsi alibijeinkkel és lelki megaluvásainkkal, akkor fogod csak megérteni őt is, s azt, hogy micsoda sátáni hatalma van felettem.)

– Márpedig, hogy beplántáljuk az igazat valaki lelkébe, be kell oda előbb hatolnunk. És mi az ördöggel hatol be, ha nincs lelke?

– Rotkopf százados szerint, mondjuk, bikacsökkel.

– Rotkopf százados hülye! Hord-e pisztolyt, Rutkowski?

– Természetesen, ezredes úr. Magától értetődő.

– Ezen a világon semmi sem „magától értetődő”, főhadnagy úr. Pláne a mi munkánkban. Én például nem hordok. Pisztolyunk van tehát, halhatatlan lelkünk meg nincs, ugye?

– Azt nem mondtam!

– De ha volna is, Isten tudja, milyen állapotban találnánk. Ezzel szemben a pisztolya, feltételezem, ragyog, mint a Salamon töke.

– Előírásosan, uram.

– S minthogy a Szolgálati szabályzat nem rendelkezik a lelkünk tisztántartásáról, maga hagyja szépen berozsdásodni, és lemond leghatékonyabb nyomozói eszközéről. Tudja-e, Rutkowski, hogy ez a vétkes hanyagság fölér azzal, ha egy katona elveszti a gégyverét?

– Hát, foglalkozom vele, amennyit lehet, és amennyire a körülmények megengedik.

– Na, ezt gondolhattam volna. Finom úri népek vagyunk, igaz-e, törődünk mi a lelkünkkel, dédelgetjük, pátyolgatjuk, csiszolgatjuk, de amikor reggelenként elindulunk a hivatalba, szétszereljük szépen, és gondosan bezárjuk a páncélszekrényünkbe, a bizalmas naplóink és a kedves mama levelei mellé. Be ne piszkolódják valahogy a munkában. Vagy, uram bocsá', csorba ne essék rajta. Van nekünk lelkünk, szép tiszta, patyolatfehér lelkünk, csak éppen nem hozzuk be magunkkal a hivatalba. Végére is, nem ezért fizetnek bennünket. Csak nem képzeli valaki is, hogy Himmler Birodalmi vezető úr, a munkaadónk, a lelkünket is megvásárolta, hisz az annyi volna, mintha az ördögnek adtuk volna el. Miután csak az ördögnek adatott meg az, hogy lelket vásároljon. Nekünk pedig eszünk ágában sincs olyat feltételezni, hogy a mi jó öreg Reichsführerünk ördög. Vagy igen? Vagy mégiscsak megfordul ilyesmi az agyunkban, Rutkowski?

– Nem, uram, természetesen nem.

– Így hát joggal őrizgetjük hamvas lelkünket magáncélokra, a Nagynémet Reichnél pedig úgy jelentkezünk szolgáltatételre, mint holmi csont- és izomkollekció, melyet egyedül a mozgásközpont és a fekete egyenruha tart össze. Rotkopf legfeljebb nagyvonalúan hozzácsapja még a magas vérnyomását is. Mondja, Rutkowski, magának is ilyen képe alakult ki a Sonderkommando tevékenységéhez való hozzájárulásáról?

– Engedelmevel, ezredes úr, nekem nem.

– Akkor alkalomadtán majd kénytelen lesz elmesélni, hogy a magáé milyen. A munkájából tudniillik alig-alig tudnám kikövetkeztetni. Most pedig szóljon a sofőrnek, hogy álljon meg. Valamit jeleznek. Alighanem megérkeztünk.

A koci egy vaskos épület előtt állt meg, ebből lesz majd huszonkét évvel később, némi építészeti toldással-kihagyással a mai penziónk.

– Házkutatást tartani minden környező épületben – rendelkezett az ezredes –, a házbelieket szükség szerint kilakoltatni! Haag, jelentse Klatern tábornoknak, hogy elhelyezkedtünk, de megjegyzéseink vannak a kvartélyra.

– Milyen megjegyzéseink, ezredes úr? – érdeklődik Haag.

– Fontos ez? Megjegyzéseink és kész. Mert ha nem szólunk semmit, a legközelebb istállóban fognak elszállásolni bennünket. És nem kell kinyalni a Wehrmacht seggét! Ért engem, Haag?

– Igenis, ezredes úr! – vágja ki Haag és pislog hozzá. Imádja tudniillik az ezredest. Imádja a tábornokot is. – Nem kell kinyalni.

– De nyársat sem kell nyelni. Nem akarok semmi kellemetlenséget a hadsereggel. Találja meg a megfelelő hangot!

– Igenis, ezredes úr. Megtalálni a megfelelő hangot.

Haag elmegy. Az ezredes ismét felém fordul:

– Mi meg körülnézünk egy kicsit odabent. Ha ugyan nincs valami más terve, főhadnagy úr. Mintha valami antik romokat láttam volna útközben.

– Késő római maradványok. Caius Aurelius Diocletianus.

– Lekötelezne, ha a helybeliekről is mondana legalább ennyit.

– Dinári fajta, némi latin beütéssel, elsősorban temperamentum tekintetében. Némileg hasonlítanak az olaszokra.

– Elegem van az átkozott olaszokból! Látni sem akarom őket!

– Nem is fogja, ezredes úr – mondom kajánul. – Ezek csak látszólag hasonlítanak az olaszokra.

Steinbrecher agilisan kihúzza magát. Itt áll előtte egy ismeretlen város, tele ismeretlen emberekkel, akik közül most fogja kiválogatni az ellenséget. Ó, nem vár arra, hogy a banditák üssenek rajta, lesből. Ő sújt le elsőnek. Mire észbe kapnak, hogy már nem valami bodorított hajú latin majom itt a góré, hanem ő, s hogy azóta itt gyökeresen megváltoztak a dolgok, rég kifüstölte őket mind.

– Én tettere kész vagyok. És maga, Rutkowski?

– Én fáradt és koszos, ezredes úr.

Érzem, hogy hibáztam. Megint nem tudtam ellenállni a kísértésnek, hogy nagyképű legyek. Meg kellett volna keményítenem a szívem, kedves Hilmarom, és a már említett felsőbbrendű érdekekből, melyek nemcsak mentségéül, hanem kényszerítő tényezőjéül is szolgáltak Gestapobeli tevékenységemnek, misztikus odaadást kellett volna mímelnem véres munkánk iránt, és buzgó készséget, hogy nyomban nekilássunk. Ehelyett, merő intellektuális önteltségből, dekonspiráltam a lelkiismeretemet teljesen haszontalan renegát megjegyzésemmel. De láss csodát, nem történt semmi. Steinbrecher ezredes cinkosan rám mosolyog, belém karol, és a lépcsőház felé irányít.

– Beismerem, főhadnagy úr, a maga történelmi realitásérzéke mellett néha nevetségessé válik az én régimódi idealizmusom. Nos, nézzük, mivel szerencsételtett bennünket az Intendantúra, azután talán szerét ejthetjük egy fürdésnek is.

Erről jut eszembe, hogy későre jár már, és lefekvés előtt én is meg akarok még fürdeni. Vigasztalan ez a por itt.

A holnapi folytatásig üdvözöl

Küzdelem a vámpírral

Fordítói jegyzet Borislav Pekić *Hogyan veszejtsük el a vámpírt*
című művéhez

Borislav Pekić *Hogyan veszejtsük el a vámpírt* című könyve a Gestapóról szól. Műfaját tekintve – a szerző saját meghatározása szerint – sottie, azaz bolondjáték. Ez akár félre is vezetheti a gyanútlan olvasót, aki ennek alapján esetleg afféle középkori vásári bolondozást várna, s talán kissé el is tűnődne, miért kell, és miként lehet az inkább hátborzongató képzet-társításokat kiváltó félelmetes hitleri rendőrapparátus kapcsán bolondozni. Persze, aki olvasta Benedek István *Aranyketrecét* – s másokat is arra biztattott, hogy kövessék példáját, de csak addig olvassák a második részt, míg magukra nem ismernek –, tudja, hogy a bolondság sokkal szélesebb fogalom, mint gondolnánk, tehát az, amit a szerző ebben a művében nyújt, bőven belefér.

A könyv – amellyel Pekić 1977-ben elnyerte a jugoszláv könyvkiadók egyesületének első díját –, valójában párhuzamos történet: egy volt Gestapo-tiszt évtizedek múltán, a hatvanas években, visszatér egy mediterrán kisvárosba, egykori szolgálati helyére, és sógorához intézett leveleiben felidézi élete nagy „sakkjátszmáját”. A tiszt Konrad Rutkowski, a megrögzött Humán Értelmiségi, aki nem egészen önszántából lett a Gestapo főhadnagya afféle szervezeten belüli, titkos ellenállóként szembeszáll a hírhedt titkosrendőrség óriási gépezetével, és megpróbál kimenteni a Gestapo karmaiból egy helybéli ellenállót. „Sakkpartnere” a fölöttese, Heinrich Steinbrecher SS Standartenführer, a par excellence Rendőrezredes, aki egyrészt esszészerű kiselőadásokkal oktatgatja ki Rutkowskit a rendőrségi munka mibenlétéről és értelméről, a Gestapo filozófiájáról és félelmetes, testet-lelket megtörő módszereiről, másrészt váratlan húzásokkal lepi meg és döngöli földre ellenfelét.

S miközben az egyik ágon az izgalmas 1943-as „sakkjátszma” fordulatait követjük, a másik ágon, a „jelenben”, 1965-ben egészen különös, józan ésszel olykor felfoghatatlan dolgok történnek...

Külön érdekessége a könyvnek, hogy van egy harmadik ága is: Pekić huszonhat levélben adja elő a történeteket, majd – ez is része a bolondjátéknak – óriási apparátust fűz a kötetéhez. Két post scriptummal és több-tucatnyi végjegyzettel, vagy ahogy ő mondja, szerkesztői megjegyzéssel próbálja meg fölvezetni az olvasó elé a kor történelmi és eszmetörténeti hátterét, megmagyarázni szereplői lépéseit, azok előzményét vagy következményét, elhíttetni velünk, hogy amit olvastunk, az nem csak bolondjáték volt, és nem csak az író agyszüleménye.

A kötet magyar fordítását a Forum Könyvkiadó felvette kiadói tervébe, és előreláthatóan 2018 folyamán jelenteti meg.

Besúgó, jelentések, irodalom

A megfigyelés anatómiája: Ügynökök az irodalomban¹

A kétezzer-tíz évek egyik legfontosabb irodalmi fejleménye a valóság fogalmának újraértékelése, újraproblematizálása. A posztmodern „szövegirodalom” ugyanis radikálisan kétségbe vonta a jel és a jelölt közötti kapcsolat addig többé-kevésbé fennállt egyértelműségét, és emellett foglalt állást, hogy a jelölt a nyelv számára elérhetetlen, és a jelek csakis egymásra utalnak. A valóság fogalma diszkreditálódott, ám ebben kétségtelesen szerepet játszott az is, hogy – mint Nádas Péter nyilatkozta – a folyton megvalósulni készülő szocializmusban a valóság fogalma ideologikussá vált, és így kiüresedett. Ám nemcsak a politika (a szó szerinti valóság), hanem a rendszerváltás környékén megjelenő új(nak számító) filozófiák és irodalmi elméletek is hozzájárultak a valóság fogalmának kérdésessé válásához, s tegyük hozzá: teljes joggal. Hiszen kétségtelen, hogy az ideológia erősen torzította és korlátozta azt, amit valóságként érzékelünk, és elmaradt annak a problematizálása, hogyan működik az észlelés, ki az, aki észlel, és mi az, amit észlel, valamint mi a kapcsolat az észlelő és az észlelt között. Amikor ezek a kérdések végre szabadon és legitim módon vetődtek fel, valamint lehetőség nyílt a nemzetközi szakirodalom tanulmányozására, akkor rögvest elavulttá és nevetségessé vált az a doktrína, mely szerint az „objektív valóság” reprezentálódik a szubjektum tudatában.

¹ A tanulmányban össze akartam foglalni eddigi kutatásaimat az ügynökkérdés és az irodalom kapcsolatáról. Ezért több régebbi írásomat is felhasználtam, részint átvéve részeket, részint átírva, de jócskán kibővítve. Ezek a következők: D. S.: Az ügynök teste = *Irodalmi Szemle*, 2016. november; D. S.: A folyton halasztódásban levő történet, avagy az ügynökmúlt elbeszélésének lehetőségei = *Élet és Irodalom*, LIX. évfolyam, 7. szám, 2015. február 13.; D. S.: Változatok barátságára (Győre Balázs: Barátaim, akik besúgóim is voltak) = *Alföld*, 2013. február.

Mindez azonban korántsem jelenti, hogy más vette volna át az irodalom „anyagát”, mint a valóság. Legyen ugyanis a fogalom bármily problematikus, az írásmód és poétika bármily szofisztikált, posztmodern vagy areferenciális, nem tud másra, mint a valóságra utalni. Az olvasó pedig azért érti meg az olvasott szöveget, mert rendelkezik valamennyi tudással erről a valóságról, és képes megfejteni azokat a jeleket, melyek erre a valóságra utalnak. Garaczi, Esterházy vagy Németh Gábor szövegei folyamatosan problematizálták a valósághoz való hozzáférés módját és egyáltalán lehetőségét, és elbizonytalanították az olvasót az író és az elbeszélő kompetenciái tekintetében. Manapság éppen azt figyelhetjük meg, hogy nem problematizálódik többé a nyelvbe és az elbeszélőbe vetett bizalom, nem ritkán visszatér a mindentudó elbeszélő is; „igazi” történeteket olvashatunk, sokszor mindenféle (posztmodern) csavar nélkül; ezek a történetek pedig nem ritkán a társadalmi-történelmi valóságra apellálnak, vagy egyenesen megtörtént eseményeket dolgoznak fel.

Félreértés ne essék: ezen folyamatok hozzávetőleges leírása nem értékelés; egyáltalán nem gondolom, hogy egyik vagy másik típusú irodalom pusztán önmaga okán esztétikailag értékesebb lenne. Abban azonban bizonyos vagyok, hogy az a sokáig uralkodó kétosztatúság, mely szerint az irodalom szövegirodalomra és valóságirodalomra válik szét, immár nem tartható. Újra kell gondolnunk a szöveg, a valóság és talán az irodalom fogalmát is, ami kétségtelenül kánonátrendeződéssel is jár, ám annál izgalmasabb feladat. Erre azonban jelen tanulmány keretei között nem vállalkozhatok, csupán jelzem, hogy az általam tárgyalt irodalmi jelenség megítélése, elméleti és esztétikai megközelítésének módjai még nem kiforrottak – így jómagam is inkább csak javaslatokat fogalmazok meg.

Az utóbbi évek, évtized(ek) irodalmi terméséből és ezek recepciójából világosan látszik, hogy számottevően nőtt a társadalmi témák és problémák iránti érdeklődés, valamint az igény bizonyos történelmi események, korszakok irodalmi feldolgozására. A teljesség igénye nélkül néhány példa az előbbiekre: Szilasi László: *A harmadik híd*; Barnás Ferenc: *A kilencedik*; Tóth Krisztina: *Akvárium*; Kiss Tibor Noé: *Aludnod kellene*, és alighanem ide jegyezhetjük a Tar-recepció felélénkülését is. Az utóbbira pedig többek között Zoltán Gábor Aegon-díjas regénye, az *Orgia*; Závada Pál: *Egy piaci nap*, *Természetes fény*; Berkovits György: *V. és Ú.*; Péterfy Gergely: *A kitömött barbár* szolgálhat példaként. Ezek a közel- vagy akár régmúltban játszódó regények a jelen olyan megoldatlan problémáival szembesíte-

nek, melyek bizonyos múltbeli események fel nem dolgozásából, elfojtásából, elhallgatásából származnak. Ezek között pedig előkelő helyen szerepel a magyar állambiztonsági szervekkel való együttműködés, mely a mai napig neuralgikus pontja a magyar közéletnek. Az utóbbi években számos szépirodalmi és tudományos vagy éppen ismeretterjesztő mű jelent meg, mely az ügynökkérdéssel akar valamilyen módon számot vetni: akár a személyes érintettség, akár a tudományos kutatás perspektívájából. Témánk szempontjából az előbbieket bírni nagyobb jelentőséggel, velük kapcsolatban pedig az első tisztázandó kérdés az, hogy beszélhetünk-e egyáltalán „ügynökirodalomról” mint olyanról.

A címke nyilvánvaló módon tematikus, nem pedig poétikai (bár ez sem mellékes) megközelítését jelenti az irodalmi szövegek azon csoportjának, melyek középpontjában a besúgás áll. Ennek megfelelően maga a megjelölés is inkább provizórikus (éppúgy, mint például a szegénység-irodalom), hiszen egyelőre hiányzik az a történeti távlat, ahonnan biztonsággal ráláthatunk a jelenlegi, még alakulóban levő folyamatokra. Ami azonban a megfelelő távlat nélkül is nyilvánvaló, az az, hogy a kortárs irodalomban és irodalmi közéletben hangsúlyos helyen szerepel az ügynökkérdés.

A sort Esterházy Péter *Javított kiadás* (ESTERHÁZY 2000) című könyvével kezdhetjük, de 1999-ben már Tar Sándorról is kiderült, hogy jelentéseket írt, és ez teljesen felbolygatta a korabeli irodalmi életet. A debreceni író a 2003-as év folyamán a Litera.hu irodalmi portálon közölte folytatásokban *Az áruló* című filmregényét, melyben ügynökmúltját próbálta feldolgozni, valamint egy forgatókönyvet is írt *A torony ég²* (TAR 2003) címmel, melynek cselekménye nagyjából megegyezik a filmregényével. Megjelent továbbá egy novellája e témában, a *Vadászat*, mely egy beszerzés és az ennek következtében tönkrement élet történetét írja le.³ Tar életét a lelepleződés után Bán Zoltán András *Keserű* (BÁN 2014) című regénye próbálta feldolgozni – inkább kevesebb, mint több sikerrel. Andor Mihály a *Szegény Micsinay: egy besúgó élete* (ANDOR 2011) című dokumentumregényben próbálta megfejteni, miért állt ügynöknek Mikes Tamás, az ismert pesti bohém. Az ezt követő évben jelent meg Györe Balázs regénye, a *Barátaim, akik besúgóim is voltak* (GYÖRE 2012), majd 2015-ben Forgách András könyve, az *Élő kötet nem marad* (FORGÁCH 2015). Mindemellett számos egyéb irodalmi szövegben is felbukkan az ügynök-

² A hagyatékban található.

³ Az utolsó, életében megjelent kötetében, *Az alkuban* (TAR 2004).

téma, mint például Berkovits idézett munkájában, vagy Márton László *A mi kis köztársaságunk* című regényében. (Továbbá több drámának is témája lett az ügynökkérdés, például a Tar életét feldolgozó *Bihari* című darabnak [Ménés Attila], vagy a *Titkaink* című előadásnak, melyet a Pintér Béla Társulat vitt színre.)

Megfigyelés

A Kádár-kor egyik alappillére a besúgói hálózat volt – mint a Varsói Szerződés országaiban általában. Mintegy negyedmillióra tehető azok száma, akik hosszabb vagy rövidebb ideig jelentettek az állambiztonsági szerveknek, és a megfigyelték száma az 56-os forradalom után volt a legnagyobb, mintegy 650 000 fő, s ez csökkent lassan a hetvenes évek elejére mintegy 200 000 főre (vö. TABAJDI–UNGVÁRY 2008; 178). Az egykori megfigyelték hajlanak arra a feltételezésre⁴, hogy a rendszer nem is annyira operatív okokból figyeltetett meg embereket, hanem azért, hogy a társadalom politikailag aktívabb rétegeiben kialakuljon a kölcsönös bizalmatlanság légköre, valamint morálisan ellehetetlenítse mindazokat, akiket beszerveztek. Nem lehetett tudni, kiben lehet megbízni, és ki az, aki jelent egy társaságban. Egy önmagát jól leplező ügynök lebukása a rendszerváltás után mindig nagy megdöbbenést okozott a társadalomban, a közelebbi hozzátartozók számára pedig nehezen feldolgozható traumát. A lelepleződéssel a valóság a lehető legbrutálisabb módon tört be a barátok, családtagok életébe. Ebből a valóságból, illetve ennek darabjaiból, élményekből, olvasmányokból, kutatásokból, érzésekből, történetekből, jelentésekből, emlékekből pedig a trauma feldolgozása során irodalom jött létre.

A megfigyelésnek és a megfigyeltokról való jelentésnek a ténye egy speciális hatalmi berendezkedésre és antropológiai-morális felfogásra utal. Megfigyelni ugyanis az európai gondolkodási tradícióban annyit tesz, mint tárgyiasítani: a megfigyelt objektum a hűvös, megfigyelő tekintet tárgya. A megfigyelő és a megfigyelt élesen elválik egymástól, a két létszféra között nincs átjárás, nincs helye a bevonódásnak. Ez arra az ismeretelméleti belátásra vezethető vissza, mely szigorúan megkülönbözteti egymástól a tudatot és a tárgyat, melyet a tudat a látás (mint a leginkább kitüntetett érzékszerv) útján észlel. A megfigyelés aktusában benne rejlik a hatalom arroganciája, hiszen a megfigyelt ki van szolgáltatva annak, akinek a tekintete rá szegeződik. Az ügynök és a tudós tekintete sokban hasonlít

⁴ Szóbeli közlés.

egymásra: mindkettőn a lehető legtöbb információt szeretnék megtudni a megfigyelt egyénről, illetve dologról.

Az információáramlás azonban alapvetően egyirányú. A megfigyelt ugyanis vagy nem tud róla, hogy megfigyelik, vagy sejtí éppen, és ha sejtí is, akkor sem mindig sikerül biztonsággal eltalálnia, hogy a környezetében ki a besúgó. Sok olyan történetet lehet olvasni, hogy másra gyanakodtak, mint aki valójában jelentett, és amikor kiderült, ki volt az, akkor nagyon sokan megdöbbenek. Erről a tapasztalatról szól Andor Mihály *Szegény Micsinay* című regénye is, melynek hősről csak a halála után derült ki, hogy jelentéseket írt azokról a pesti, ellenzéki értelmiségiekről, akikkel kapcsolatba került. „Tamás zsenialitását dicséri, hogy miután negyedszázadon keresztül fél Budapestről jelentett, egy-két emberen kívül még 1999-ben bekövetkezett halála után sem sejtette senki, hogy besúgó volt. Olyan emberek emlékeztek meg róla meleg hangon, mint Szepes Erika, Sárközy Erika vagy Tamás Gáspár Miklós” (ANDOR 2011; 7). A szerző hosszan elemzi az ügynök életrajzát, jellemét, és arra a következtetésre jut, hogy Micsinay Tamás ambíciói nagyobbak voltak, mint a tehetsége és a kitartása, így nehezen élte meg, hogy kortársai többre jutottak választott hivatásukban, mint ő, ezt a „lemaradást” pedig azzal próbálta behozni, hogy ily módon kerekedik föléjük, vagyis így szerez hatalmat fölöttek. A rendszer az ő esetében is az emberi gyengeséget használta ki.

A megfigyelés arra irányul, hogy az ügynök megtudja a megfigyelt titkát, amit az el akar rejteni a hatalom elől. Ahogyan Gyáni Gábor írja, „a diktatúra lényege, hogy titkolózik, mert mindazt elrejtí a nyilvánosság elől, amit egyedül csak ő tud: a diktatórikus hatalom ugyanis mindazt tudja, amit titokként elhallgat az alattvalói elől” (GYÁNI 2014; 45). Aztán így folytatja: „Ha a diktatúrában a hatalom természetes lételeme a titok, a titkolózás, akkor nem megengedett, hogy a hatókörén kívül máshol is létezzék titok, vagyis titkolózás. Következésképpen mindenki más titka előbb-utóbb az övé kell hogy legyen” (Uo.). A diktatórikus hatalomnak tehát lételeme az, hogy egyrészt megkaparintsa az állampolgárok titkait, másrészt pedig az, hogy ő maga is titkokba burkolózzon. Saját magának tökéletes transzparenciát követel, míg magára vonatkozóan megtagadja azt, ráadásul azoktól az állampolgároktól, akiknek a pénzéből fenntartja magát, és akiknek az életminősége, életkörülményei tőle függnék. Mindezt pedig egy kiterjedt besúgói rendszer fenntartásával tudja elérni.

A besúgók feladata az volt, hogy a rendszerrel szemben kritikus vagy ellenséges személyeket megfigyeljék, és információkat szolgáltatassanak ki róluk. Ahogyan Márton László írja szatirikus regényében: „Az itteni szov-

jet városparancsnok elvtárstól úgy értesültünk, hogy Miszlocsitayel professzor konstruált egy gondolatleolvasó készüléket, amely felismerhetővé teszi a homlokon és halántékon kirajzolódó vagy kicsapódó titkos gondolatokat. [...] De még ha rendelkezésünkre is áll egy-egy ilyen készülék, ezek akkor sem pótolhatják az állampolgárok folyamatos és módszeres ellenőrzését, amely a további demokratikus átalakulás legfontosabb feltétele” (MÁRTON 2014; 234). A megszerzett információk egy része a megfigyelt személynek a rendszerrel kapcsolatos állásfoglalásaira vonatkozott, más részük azonban politikailag elvileg irreleváns, vagy akár egészen intim mozzanatokra. A rendszer embertelensége az utóbbiban mutatkozott meg a maga egészében: abban, hogy az emberek legintimebb, legszemélyesebb szférájába hatolt be. Vagyis a saját, otthonos létszférán belül jelent meg valamilyen idegen, ellenséges, elnyomó apparátus. Ez a léttapasztalat közös a megfigyelt és a megfigyelő esetében, ám a dolog természetéből adódóan más mintázatokat mutat, továbbá arra is érdemes rámutatni, hogy míg a megfigyelő a beszerzés kezdetétől fogva folyamatosan együtt élt ezzel a tudattal, addig a megfigyelték sokszor csak évek múltán szerezhettek tudomást arról, hogy jelentéseket írt róluk valaki, aki közel állt hozzájuk. (Ez természetesen egyáltalán nem jelenti a felelősség csökkentését, vagy netán felmentést számukra.)

Az emberi test az államhatalom fogságában – Tar esete

Gervai Andrásnak volt egy igen érdekes kísérlete, amikor az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában grafológusokat kért meg arra, hogy feldolgozzák 56 ügynök kézírását, különböző időszakokban. Megfigyeléseik szerint a többségnél, 33 embernél a személyiség egyre nagyobb mérvű szétzilálódása figyelhető meg. „A vonalak feszültebbé váltak, az íráskép töredezett lett, az írómozgás hektikus, torzultak a formák. Csalódottság, céltalanság, rezignáltság és az életvezetés szervezetlensége látszik” (GERVAI 2015; 225). Több írás mutatta a színlelés jegyeit, azt, hogy az ügynök erősen kontrollálta és kényszerítette magát a szerepjátszásra, és erős megfelelési kényszer alakult ki nála. Vagyis a grafológiai elemzések arra mutatnak rá, hogy az ügynök személyiségében, identitásában is valamilyen radikálisan idegen erő kényszerítő jelenléte figyelhető meg.

A kulcsszavak az ügynök és a hatalom viszonyában a kényszer, az erőszak, az alávetettség. (A grafológusok elemzései arra mutatnak rá, hogy még azoknak az ügynököknek a kézírásában is, akik élvezték a hatalmukat, és megnőtt az önbizalmuk, idővel megjelentek a csügge-

dés, enerváltság, bizonytalanság jelei.) A diktatórikus rendszerekben bevett módszer a test kontrollja, megalázása, alávétése, s így a test olyan gyakorlatok terepévé válik, melyek felfüggesztik az emberi test számára megszokott normál állapotot. Minden kívülről az emberi testet és lelket érő agresszió normasértés, hiszen áthágja azokat a határokat, melyek egy emberi egzisztencia természetes és normális kereteit alkotják. Például a kínzás, az étel és az ital megvonása, a bebörtönzés, a verés, a megerősztolás, az ölés, a kopaszra nyírás, a nyilvános megszégyenítés: mind-mind olyan cselekedetek, melyek elszenvedő alanya testi-lelki kiszolgáltatottságot él át, megfosztják autonómiájától, és szenvedést okoznak neki.⁵ Az ember instrumentalizálása ez. Ahogyan Argejő Éva írja egy tanulmányában: „a történelem eddigi tanúsága szerint hatalom és test viszonya minden korban fontos szerepet játszott a kialakult politikai egyensúly fenntartásában. Ha Foucault nyomdokain haladva, *a testet olyan anyagi felszínnek tekintjük, amelyre az intézményes hatalom »íróeszközeivel« írja rá a jeleit, jelhordozó társadalmi szubjektumot formálva az emberi húsból...*” [kiemelés tőlem – D. S.] (ARGEJÓ 2007; 172). A hatalom stigmákkal látja el az emberi testet, világossá téve az alárendeltségi és birtokviszonyokat, valamint az ügynök esetében az emberi test a szó szoros értelmében jelhordozó entitássá transzformálódik.

A hivatkozott tanulmány hosszan részletezi, hogyan bánták a hatalom az emberi testtel. Módszeresen és komoly tudományos apparátust is bevetve „testtérképet” dolgoznak ki, melynek segítségével a verőlegények pontosan tudják, hol kell ütni, hogy fájjon, de látható nyomok ne maradjanak. A kínzók célja nemcsak a fájdalomkøzøzés volt, hanem inkább a test feletti hatalom demonstrálása. A testi normák radikális áthágása az érzékelés összezavarása, kibillentése arról a pályáról, amelyen az ember általában a világot érzékeli, ahogyan megérti és otthon érzi magát benne. Az éjszakák és nappalok összemøszásával, az idø manipulálásával zsigeri szinten fosztották meg az embert a világ otthonosságának az érzetétøl, és attøl a kompetenciától, hogy tájékozødni tudjon (ARGEJÓ 2007). Az embert tökéletesen kiszakították abból az összefüggés-hálózatból, melyben önmagaként létezni tud, elveszik tøle azon bizonyosságait, melyek támpontokat jelentenek számára, s kitaszítják abba a hátborzongató otthontalanságba, ahol a szorongás és a semmi felszámolják az egyéniséget.

A mai napig nem tudjuk *teljes bizonyossággal*, hogy mivel zsarolták Tart, a legtöbbben azonban azt feltételezik, hogy homoszexualitásával (és ez tő-

⁵ Ezekrøl is sokat lehet olvasni frissen megjelent könyvekben, például Zoltán Gábor *Orgiájában*, vagy Nadas Péter *Világlø részletek* című memoárjában.

nik a legvalószínűbb verzióknak).⁶ A homoszexualitás márpedig a legnagyobb titok volt számára, a személyiség és a test legféléltettebb és legintimébb titka. A Kádár-korban ez különösen így volt, hiszen nem csupán a hatalom nézte rossz szemmel a szexualitásnak ezt a formáját, de a társadalom számára sem volt elfogadott, különösen abban a közegben, melyben az író élt. A munkások és a családja egyaránt kirekesztette, megbélyegezte, megvetette volna, ha ez a titok napvilágra kerül, vagyis ki lett volna lökve abból a közegből, amelyben otthon érezte magát, ahová kötődött. Tarnak tehát elemi érdeke volt az, hogy egyedül ő maga s a bizalmába avatott kevesek tudjanak erről. Az, hogy az állambiztonság emberei megkaparintották Tar legféléltettebb titkát, egyben azt is jelentette, hogy hatalomra tettek szert felette; az író élete és személyisége teljesen ki lett szolgáltatva nekik. Megszűnt a saját élete feletti rendelkezése, autonómiája, és a hatalom lassan az egész testi-szellemi környezetét behálózta.

Az ügynök esetében a hatalom a szó szoros értelmében véve jelhordozó szubjektumot formál az alávetett emberi lényből. A besúgó a hírvívő, akinek személyisége és testi valója egészét ennek a feladatnak a szolgáltatába kell állítania. Az ügynök egy pusztán kommunikációs funkció, és minden életmozzanata ennek rendelődik alá. Az ügynöknek a kapcsolatait, a szokásait is aszerint kell kialakítania, hogy teljesíteni tudja feladatát. Kényszerpályákon mozog, hiszen utaznia kell, emberekkel kell találkoznia, figyelnie, jelentéseket készítenie, vagyis idejének és energiáinak jókora részét egy olyan feladatra kell áldoznia, mely általában idegen tőle. Nem a saját ritmusát és a saját érdeklődésének irányát követi, hanem idegen parancsoknak tesz eleget. Ennek pedig nagyon markáns testi vonatkozásai is vannak, mind a besúgó és a besúgott között, mind pedig a besúgó és a beszerzők között.

Az utóbbi esetében nem ritka a beszerzés, majd a további együttműködés során az ügynök fizikai megfélemlítése. Tar Sándor például egy interjújában úgy nyilatkozott, hogy a beszerzés során annyira megverték, hogy megsüketült a fél fülére. Igaz, egy másik interjúban azt állította, hogy nem verték meg, de a fizikai erőszak alkalmazása mindenesetre bevett módszer volt a beszerzés során. De ha konkrét erőszak nem is történt, a beszerzés és az ügynökként való létezés bizony testileg-lelkileg

⁶ Ő maga legalábbis ezt nyilatkozta Keresztury Tibornak egy interjúban: „A zsarolás tárgya tehát az lett, hogy homoszexuális vagyok, miattam lett öngyilkos az a gyerek, másrészt hogy úgy úsztam meg a számonkérést, *eddig*, hogy én súgtam be a fegyverrejtegető társaimat. Mint közölték, már az egyik elég, hogy egy életre tönkretegyenek” (KERESZTURY 2002).

megnyomorította az illetőt. Tar Sándor az egyes szám harmadik személyben íródott *A torony ég* című filmforgatókönyvben és *Az áruló* című filmregényben írta meg a maga történetét – melyeket természetesen nem dokumentumként, hanem fikcióként kell kezelnünk, noha kétségtelen, hogy a történet sok párhuzamot mutat az életrajzzal, már amennyire az utóbbival tisztában lehetünk. A félreértések elkerülése végett ezért inkább a történetek főszereplőjét, Sólyom Zoltánt fogom emlegetni.

Sólyom egy tanyán élő házaspár második fiúgyermeke volt. A család mindennapjainak szerves része volt a testi erőszak: az apa verte az anyát és a gyerekeket, sokat ivott, és csalta is a feleségét, mástól is volt gyereke. A gyerek folyamatos testi-lelki megalázottságban nőtt fel, s már igen korán megismerkedett a szexualitással, hiszen testvérével együtt kilesték a szüleit. Az elnyomás és az erőszak nemcsak családon belül volt a mindennapok része, hanem maga az állam is erőszakszervezetként működött az ötvenes években, amikor Sólyom szüleit fizikai erőszakkal vette rá, hogy belépjenek a téeszbe, és még azután is több vegzálásnak voltak kitéve.

Ez az előtörténet azért is érdekes Sólyom Zoltán életének vonatkozásában, mert az állam később éppúgy erőszakot követ el rajta, éppúgy elrontja az életét, mint a szüleiét. Az, hogy az ötvenes években valakit erőszakkal beszerveztek a téeszbe, azt jelentette, hogy megfosztották minden tulajdonától, amiért egész életében dolgozott, és ami egy parasztember számára az élet értelmét jelentette: földtől, állatoktól, szerszámoktól, amik merleau-ponty-i értelemben maguk is a testséma részét alkották. Hiszen a természetben élő embernek kiasztikus viszonya van az őt körülvevő dolgokkal, az pedig legendás, ahogyan a magyar parasztember ragaszkodik a földhöz és az állataihoz, a javaihoz – jobban is, mint a saját családtagjaihoz. Ennek tükrében a téeszbe való beszerzés nemcsak vagyoni kár, hanem valóságos testi csonkolás és radikális, agresszív beavatkozás az élet rendes menetébe.

Ez párhuzamba állítható Sólyom Zoltán beszerzésének az eseményével, melynek során ismét az állami erőszak egy különösen kegyetlen és érzéketlen formájával van dolgunk. A forgatókönyv és a regény elmeséli azt a folyamatot, ahogyan a beszerzés előtt rendőrök faggatják mindazokat, akik bármilyen terhelő információval rendelkeznek Sólyom múltjáról, s ennek során természetesen őket is megfélemlítik, sőt, mindkét műben szerepel az a jelenet, amikor egy rendőr Sólyom egyik régi szeretőjét durván megerőszakolja, s közben fojtogatja. Vagyis az állam számára nem létezik az állampolgár magánélethez, testi-lelki biztonságához való joga, erőszakszervezetei révén bármikor bárkinek az életét, testi-lelki egészsé-

gét tönkretelheti, erőszakot tehet rajta, akár meg is ölheti. Ez utóbbira is van példa, aminek szintén vannak életrajzi előzményei Tar életében: méghozzá a bátyja halála, akit a síneken találtak meg Kőbányán, de már aznap este otthon, a faluban is tudták a hírt. Vélhetően agyonverték, és Tar egész életében úgy hitte, hogy valójában őt magát akarták megölni. Ez a történet a forgatókönyvben is szerepel.

A beszerzés előtti utolsó állomás egy megrendezett jelenet volt a forgatókönyv szerint. Addigra a nyomozó már Sólyom életének minden apró részletét ismerte, többek között azt is, hogy az 56-os forradalom idején fegyvert rejtegettek a kollégiumban, és hogy ezekben a napokban Sólyom egy ágyban aludt a legjobb barátjával, aki később öngyilkos lett. Ezen a nyomon elindulva bizonyítékot gyártottak arra, hogy a célszemélynek homoszexuális hajlamai vannak, méghozzá úgy, hogy az albérlésébe beköltöztettek egy férfit, akivel berúgtak, és aki levetkőztette a részeg Sólymot, majd egy harmadik személy kompromittáló fotókat készített róluk. Ezek után egy mondvacsinált ürüggyel bevitték Sólymot a rendőrségre, ahol összeverték, majd aláírták vele a beszerzését. Innentől kezdve gyakorlatilag megszűnt Sólyom autonómiája és integritása. Az állambiztonság emberei az élete minden egyes zugába beférkőztek. Miután kiderítették a múltját, továbbra is gondoskodtak arról, hogy a férfi életének semmilyen mozzanata ne maradjon titokban előttük. Tudta nélkül bementek a lakásába, T-lakásnak használva azt, vagyis a személyiség legitimebb területére férkőztek be.

Mindennek következtében elkezdődik Sólyom Zoltán testi-lelki hanyatlása. Alkoholista lesz, gyógyszereken él, ki-be jár a pszichiátriára, lassan, de módszeresen elérkezik a teljes emberi megsemmisülés határára. Egy idézet a forgatókönyvből: „Sólyom a rácsos ágy gumilepedőjén fekszik meztelenül, az arcán tehetetlen kiszolgáltatottság, Edit 1. szivaccsal mossa a testét, a kényes helyeken is, dúdol közben” (TAR é. n.; 342). A barátokról és ismerősökről szóló jelentések előállítására olyan folyamat, mely lassan felemészti a testet. Az áruló szövegek születésének ára a test pusztulása, mely a lelepleződés után felgyorsult.

A *Vadászat* című hosszabb elbeszélés azt meséli el, hogyan tették tönkre egy egyszerű parasztember életét azzal, hogy beszervezték. Az események akkor kezdődnek, amikor a férfinak gyereke születik, és éppen visszi haza a tanyáról az orvost. A faluban azonban már várják a hatóság emberei, és addig nem engedik haza, amíg nem írja alá, hogy belép a térségbe, valamint a rendszer ügynökének nem áll. A férfi mindeközben éppen megszületett gyerekére és frissen szült feleségére gondol, szinte hallja

és érzi őket, akikhez a legerősebb, legelevenebb testi-lelki kapcsolat fűzi, amit a hatalom szét akar szakítani; éppen akkor és éppen ott avatkozva be erőszakosan a parasztember életébe, ahol a legérzékenyebb, legintimebb érzései koncentrálnak. Demonstrálva ezzel, hogy senki és semmi sem szent előttük, még az emberi élet legfontosabb pillanatai sem. A lelki-érzelmi zsarolást testi erőszak is követi; ütések is kapott, valamint meglocolták olcsó orosz kölnivel, aminek eleinte maga sem értette az okát. Ez az eseménysor volt a család testi-lelki romlásának a kezdete.

Hiszen a feleség már soha többé nem tudott bízni a férjében, aki nem sietett haza rögtön a faluból, hanem pálinka- és kölniszagúan, jókora késséssel tért haza. Ekkor derült ki a férj számára, hogy a kölnivel való lelocsolás azt a célt szolgálja, hogy éket verjenek közé és a felesége közé; a szaggal való megjelölés a gyanú és a bizalmatlanság elültetésének az eszköze, amivel tönkre akarták tenni a házaspár életét – ami sikerült is. A párt helyi emberei arra akarták rávenni a tanyán élő férfit, hogy jelentse nekik, kik szervezkednek az államrend ellen, kik és hogyan bírálják a rendszert, ám nem voltak elégedettek vele, hiszen a férfi szinte be sem tette a lábát a faluba, s így nem tudta teljesíteni a megbízást. Elégedetlenségüknek ismét brutális módon adtak kifejezést: „a megtermett, jókötésű férfi most lihegett, megverték, megalázták, semmiért...” (TAR 2004; 260), aztán a heréit ütötték, amitől „az agyáig ért a fájdalom” (Uo.). Az ember kínzását azal fejezték be, hogy a vállába sütötték a BM-jelet. A test stigmatizálása egyszersmind annak a jele, hogy a hatalom az egész embert a tulajdonának tekinti. A szövegben elő is jön, hogy ez egy olyan billog, amivel a marhát jelölik, vagyis a jellel mintegy dehumanizálják, állati sorba kényszerítik Ballát.

A testi megjelöléssel mintegy ki is lökik a férfit a normális emberi társadalomból, és felszámolják normális, emberi kötődéseit. A felesége bizalmatlansága már soha többé nem múlt el, az asszony ezt hamarosan magával vitte a sírba. A férfit a faluban is bolondnak nézték, sejtették róla, hogy besúgó, gúnyolták a háta mögött, egyedül a doktor állt vele szóba, aki segített neki az árván maradt leány nevelésében is. Az emberek közül kitaszítva a férfit a tanyán, a természetben, a vadállatok társaságában érezte magát otthon. A kislányának is hazavitt egy őzgidát, annak az volt a játszópajtása, valamint a tanyán előforduló többi állat: mókus, bárány, kecske, tyúk, kakasok. A férfit tehát a megbélyegzés, a beszerzés, a test megtörése és megjelölése kiszakította abból az életösszefüggésből, amelyben otthon érezte magát, és egyszersmind szétszaggatta a házassági köteléket is.

44 Egyedül a kislányával és a természettel való kapcsolata maradt ép.

De ez is csak odáig, amíg a párttitkár merényletet nem szervez ellene. Most már meg akarnak szabadulni tőle, hiszen a férfi alkoholista lett, nem tudják már tovább hasznát venni: „ezt a Ballát most már valahogy meg kell szüntetni” (TAR 2004; 271). Továbbra is úgy beszélnek róla, hogy megfosztják emberi méltóságától, az embernek kijáró bánásmódtól, és állatként kezelik: a fővadász mondja, hogy mint ahogyan az öreg, szaporodásra képtelen vadakat, úgy Ballát is ki kell löni. Ám a golyó nem a férfit találta el végül, hanem a kislány özgidáját. Balla őrzöngve rohant a tett helyszínére, ahol a két, vérben fürdő fejet látta egymás mellett. A lány a sokktól megnémult – s ezzel immár ő maga is kívül rekedt az emberi társadalmon. A hatalom terrorja következtében meghalt a feleség, megroppant a férj és megnémult a gyerek. Megfosztattak emberi mivoltuktól, ám paradox módon éppen a természetben, az állatok között találtak mégis otthont maguknak.

Közben megtörtént a rendszerváltás, és a párt emberei immár a „demokrácia” hivatalaiban folytatták tovább addigi tevékenységüket; például Mészáros, aki beszervezte Ballát, a falu polgármestere lett – ami korántsem szokatlan fejlemény. A narrátor nem ad rá magyarázatot, hogy a rendszerváltás után miért áll még mindig az útjukban az egykori besúgó, aki már csak emberi roncs. De még így is el akarják pusztítani: ismét kísérletet tesznek rá, hogy levadásszák, mint egy vadállatot. Ezt az újabb merényletet is túléljük, és a történet végül – a körülményekhez képest – happy enddel végződik: Balla lánya és a fővadász fia egymásba szeretnek, és szerelmük némi viszontagságok árán beteljesül.

Besúgó apa, anya, barát: Esterházy Péter, Forgách András és Györe Balázs

Az „ügynökirodalom” egy részét azok a szövegek alkotják, melyek azt a tapasztalatot próbálják feldolgozni valahogyan, amikor valakiről, az elbeszélőhöz közel álló személyről derült ki, hogy ügynök volt. Ez esetben a valósággal kapcsolatos teoretikus problémáknak egzisztenciális tétjük van, hiszen a titok lelepleződése radikális beavatkozást jelent az érintettek életébe. Mindarról, amit addig igaznak hittek, s ami identitásuk kialakításában jelentékeny szerepet játszott, arról kiderül, hogy hamis. Az identitás sebe ez, mely annál nagyobb, minél közelebb állt valakihez az a személy, akiről kiderült, hogy ügynök volt.

A trauma pszichiátriai meghatározása ez: „a trauma eseményében olyan idegenséggel találkozunk, amelyet nem tudunk feltartóztatni, a

psziché kénytelen befogadni, és mint idegen testet a sajátban: integrálni az élményt. Így képződik meg az individuumon belül a traumának és a saját identitásnak a legmélyebb rétegekig egymásba fonódó, alig kibogozható szövedéke, amelyből az énnel ki kell hámozni a kérdést, ahogyan a választ is, ha dacolni akar a traumával” (PINTÉR 2014; 34). Két nagyon fontos dolgot érdemes ebből kiemelni: egyrészt azt, hogy a trauma során egy radikális idegenséget vagyunk kénytelenek befogadni, másrészt pedig azt, hogy éppen ezért a trauma megrendíti a személy identitását; radikális szakadást okoz abban a narratívában, mely eleddig az identitás alapja volt.

Ha a narratív identitás elméletéhez folyamodunk (lásd TENGELYI 1998), akkor azt mondhatjuk, hogy a trauma szétzilálja azon narratív kereteket és módozatokat, melyeken eddig önazonosságunk nyugodott. A traumával radikális idegenség tör be az életünkbe, mely legtöbbször azzal is sokkol, hogy nincs rá nyelv. A mélyen traumatizált egyén nem tudja szavakba foglalni, hogy mi történt vele, és nem tudja a történeteket elfogadni identitása szerves részeként. A trauma során valami sajátot veszítünk el, s vele együtt megszűnik a világ otthonossága, s helyét az *Unheimlichkeit* veszi át. A traumatizált egyén ugyanakkor fixálódik is a traumához, képtelen elszakadni tőle, újra meg újra felidézi a történeteket, s tudattalan szinten azok megismétlésére törekszik.

Annak az irodalmi feldolgozása, amikor valakinek valamelyik, vele szoros kapcsolatban álló hozzátartozójáról derül ki, hogy ügynök volt, bizonyos értelemben a traumafeldolgozás egy módjának tekinthető. A sérült identitás újrakonstruálására tett kísérletnek, a radikális idegenséggel való megbirkózásnak. Nyelvet kell találni ehhez a tapasztalathoz, hiszen egy olyan traumáról van szó, mely nem elbeszélhető az addig használt szavakkal és poétikai eljárásokkal. A narratív identitás újraalkotása történik meg ezekben a szövegekben, mely során maguk az állambiztonsági szervek lépnek fel „szerzőtársaként”; a valóság feltárásának és megismerésének folyamatában ugyanis eminens helyet kapnak az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött dokumentumok.

Györe Balázs könyve, a *Barátaim, akik besúgóm is voltak*, ezzel a tapasztalattal igyekszik számot vetni. Oly módon, hogy mintegy maga a szöveg is hasonul az élményhez: töredékes, többszólamú, hol monomániásan ismétél bizonyos tényeket, hol pedig kihagy. Hol az irodalomtörténész hangján szólal meg, hol belső monológot olvashatunk, hol pedig belügyminisztériumi aktákat. Álmodnak a szövegbe, versek, levelek, idézetek, emlékezetfoszlányok, elmélkedések. Összevissza van minden, aho-

gyan az életben, és hiábavaló próbálkozás rendet csinálni. (Ahogy az életben.) Annál is inkább, mert a fikció is keveredik a valósággal.

A tényyszerűséget a kimásolt dokumentumok erősítik, valamint az, hogy minden szereplő a saját nevéen szerepel. Egyrészt ironikus, másrészt hátborzongató játék ez: a Belügyminisztérium minden ügynöknek és megfigyelt személynek fedőnevet adott, vagyis életük valóságának a feltárása, idegen embereknek való kiszolgáltatása álneveken történt. Mintha átnevezték volna az egész, a megfigyelésük alatt álló világot, Magyarországot, s ezzel egy párhuzamos valóságot teremtettek volna. A névadás aktusa mindig a hatalom aktusa, aki a névvel a saját törvényeit kényszeríti rá a világra. A fedőnevek használata azt jelzi, hogy a hatalom számára nem szent az egyéni identitás, hanem tetszése szerint konstruálja újjá. Ezt az agresszív gyakorlatot próbálja közömbösíteni az a szerzői gesztus, mely meghagyja a szereplők saját neveit, vagyis mintegy visszaharcolja, visszaírja a szereplők identitását, személyiségét és egyéniségét a hatalomtól. Ritka és merész húzás ez, kevés író szokott élni ezzel a lehetőséggel, legalábbis míg szereplői élnek. A szöveg tehát ide-oda cikázik a regiszterek között; megidézi és eltolja magától a Belügyminisztérium igazságát, s vele szemben a saját igazságát, egy élet igazságát igyekszik affirmálni. De már az sem sikerül maradéktalanul. A saját élet igazságába és narratívájába már kitörölhetetlenül belemaródott a „szervek” párhuzamos valósága, és már nem lehet úgy olvasni, úgy emlékezni, mintha nem történt volna semmi. Megindul a feldolgozás munkája, mely újra meg újra megmunkálja a rendelkezésre álló nyersanyagot: magát az életet.

Andor Csaba, az ügynök-barát egyes szám első személyben szólal meg a szövegben, ahogyan maga a narrátor is. Helyenként olykor nem is tudja elsőre eldönteni az olvasó, hogy éppen ki beszél. Ez a narrátori fogás ugyanakkor a grammatika szintjén egyfajta azonosulást jelez a két személy között. Ő = én és én = ő. Én = ő, a barát, és én = ő, az ügynök. Ez a grammatikai hasonulás ugyanakkor mintha a megérteni akarás gesztusa is lenne. A másikat megérteni pedig létszükséglet ebben a helyzetben. A másik megértése egyszersmind önvédelem; a saját én, a saját személyiség, a saját emlékek és érzelmek rekonstrukciója és megmenekítése a gonosztól. Hiszen az a Másik, akiben az énnek bizodalma van, az egy kicsit az én is. A narrátor megpróbálja behelyezni magát barátja helyzetébe, lehetséges forgatókönyveket, élethelyzeteket próbálgat – vajon mikor mit érezhetett, gondolhatott a másik.

Az ősbűn megtörténte és kiderülése után az énnek két lehetősége van: a Másikat vagy megpróbálja lehasítani magáról, és megtagadni, vagy pe-

dig – ez a nehezebb út – megérteni és megbocsátani. Ahogyan Györe Balázs egy vele készült interjúbán mondta: „A barátság sokkal jobban érdek, mint a besűgás” (KÁROLYI 2012). Ennek megfelelően a szöveg legalapvetőbb rétege talán nem is maga a besűgás, hanem maga a barátság. Besűgás előtt, közben, után. Mintha kanti módon lenne feltéve a kérdés: mi a barátság, és hogyan lehetséges? Ki a barát? Meddig érvényes a barátság, és mi van érvényességen innen és túl? A könyv (alcíme szerint: regény, dokumentum) mintha a barátság személyre szabott enciklopédiája is lenne. Afféle eposzi kellékként jelenik meg bizonyos nevek után a „barátom” titulus. X. Y. barátom ekkor meg ekkor ezt meg ezt csinálta, ezt meg ezt mondta stb. Mintha a barátság lehetséges megnyilvánulási formáinak végtelen gazdagsága érdekelné a szerzőt, és ezeket igyekezne aprólékos gondnal feltárni és rögzíteni. De ebben egyszersmind már benne van a csalódás, a megrendült bizalom fájdalma és melankóliája is. Ahogyan a szerző mondja a már idézett interjúbán: „Én eddig a barátságot könnyebben tudtam feldolgozni, mint a szerelmet. De most visszamenőleg a múlt rendszer, a belügy, az ügynökök elvették számomra a barátság jelentését, érzelmi töltését. Nemigen tudnék már egy könyvet úgy dedikálni, hogy: barátsággal” (Uo.).

Esterházy Péter *Javított kiadás* című regénye nem egy írói terv eredménye. Pontosabban: nem *írói* projekt volt, hanem a szándékok és elvárások ellenére jött létre. Ahogyan Gadamer írja, tapasztalat akkor keletkezik, amikor valamilyen elvárásunk meghiúsul, amikor valami nem úgy történik, ahogy előreláthatóan történnie kellett volna. Amikor Esterházy Péter megírta a szóban forgó regény nagy elődjét, a több nyelvre lefordított és rendkívül nagy népszerűséget kivívott regényt, a *Harmonia Caelestis*, akkor méltán érezhette úgy, hogy pontot tett valaminek a végére.

Ez a valami pedig nem kevesebb, mint az Esterházy család története, főszerepben az édesapával. A dinasztia Magyarország egyik legősibb nemesi családja, akik az utóbbi pár száz évben jelentős hatással voltak az ország sorsára. A főszereplő apa pedig voltaképpen nem csupán a szerző édesapját jeleníti meg, hanem afféle általános apafigura, „pánatya”, aki mintegy az állandóságot testesíti meg a történelemben, és a regény második részében válik igazán személyes, konkrét apává, akihez a fiút erős érzelmi kötelék fűzi. A regény ezzel csatlakozik a huszadik századi magyar irodalom egy nagy hagyományához: az aparegényekhez, melyek az apák és fiúk közti bonyolult viszonylatokon keresztül vívódnak egzisztenciális, érzelmi és történelmi kérdésekkel. A regény szeretetteljes emlékezés az apára, az Esterházy családra és a magyar történelemre, mely ebből a szempontból voltaképpen maga is családtörténetté válik.

A *Harmonia Caelestis*, az égi harmóniát a címében is kifejező regény 2000-ben jelent meg. S Esterházy Péter a 2002-ben kiadott *Javított kiadás*ban írja le azt a pillanatot, amikor 1999 őszén szólt egy ismerősének, hogy meg szeretné nézni a rá és a családjára vonatkozó anyagokat, vagyis ügynöki jelentéseket a Történelmi Hivatalban, ha vannak egyáltalán. Mire végül, szédült tempóban sikerült befejeznie a *Harmonia Caelestis*t, addigra a hivatalban előkeresték a rá vonatkozó aktákat. S amikor belenézett a három barna dossziéba, azon nyomban világossá vált minden előtte: édesapja kézírását látta.

A szerző rögvest sokkos lelkiállapotba került, s az érzés, amivel leírja ezt: életfélelem. Hiszen bevallása szerint büszke volt az apjára, s rajta keresztül tudott büszke lenni a családjára is. Azt írja: „véltetően nem csak azt nem fogom tudni leírni, édesapám, hanem azt se, hogy én” (ESTERHÁZY 2000; 16). Ahogyan az apa árulása révén idegen lett a számára, úgy vált idegenné saját maga számára is. Azt írja, hogy az apa és saját maga között volt egy erős szövetség, egy „mi”, és ha ez a „mi” jó volt neki, amikor támaszkodnia kellett rá, akkor most is kötelessége és felelőssége kell legyen, hogy a gyalázatban is osztozzon vele. Nem hallgathatja el, ha már az apa hallgatott róla; íróként nem hallgathat, meg kell írnia, már csak a *Harmonia Caelestis* miatt is.

Így aztán a *Javított kiadás* a *Harmonia Caelestis* palidóniája lett; melyben mintegy visszavonja az előző regényt, ahogyan Adrian Leverkühn vonta vissza a IX. szimfóniát. Ahogy a narrátor kommentálja saját szövegalkotási technikáját: „ez a szöveg az igazi dekonstrukció” (I. m.; 18). Az akták előkerülése minden lehetséges művészi szándéknál mélyebb roncsolást végez a mitikus apanarratíván, mely immár darabokra hasad. Csak-hogy a dekonstrukciós olvasatot most nem a gyanú hermeneutikáját alkalmazó olvasó hozza létre, hanem maga az eddig zárójelbe tett valóság jelentkezik be, és dekonstruálja azt a narratívát, melyről végérvényesen kiderül, hogy pusztá fikció, s mely eddig az identitás és a világban benne lét alapja volt.

Az apanarratíva márpedig a fiú narratívája is, sőt, övé talán még jobban. Az aparegény nem más, mint a fiú identitásregénye, identitásnarratívája, melynek megalkotása katartikus folyamat volt. Az ügynökhistória napvilágra kerülése pedig szétzilálja az előző regényben megalkotott világot, az identitást, az égi harmóniát, s helyére az idegenség, az *Unheimlichkeit* kerül. A magyar irodalmi posztmodern írója számára ez nem csupán morális, hanem irodalmi kérdés is. Ahogyan írja: „eddig azt csináltam a tényekkel, dokumentumokkal, iratokkal, amit akartam. Amit a szöveg akart.

Most nem lehet. Mindent le kell nyelnem” (I. m.; 22). Vagyis nem csupán személyes identitása sérül, hanem írói identitása is: mindaz, ahogyan eddig a valósághoz és szövegekhez nyúlt, immár érvényét veszítette.

A *Javított kiadás* retorikailag korántsem olyan finoman megalkotott szöveg, mint a *Harmonia Cælestis*, többféle műfaj és regiszter keveredik benne. Naplószerű kerete van, a narrátor időrendben meséli el azt, ahogyan ült a levéltárban, és olvasta azokat az aktákat, melyek édesapja jelentéseit tartalmazták. Közben beszámol aktuális lelkiállapotáról, ízes és történelmi káromkodásokkal, valamint irodalmi idézetekkel kommentálva az olvasottakat. A szövegben pirossal kiemelve olvashatók részletek az édesapja ügynöki jelentéseiből, valamint tartótisztje kommentárjaiból. S miközben a fiú olvassa édesapja jelentéseit, ugyanaz figyelhető meg nála is, mint az előző regényben: az elárult erőfeszítéseket tesz rá, hogy valamelyest azonosulni tudjon az áruólóval, a lehető legnagyobb mértékig igyekszik megérteni őt. Hol cinkosságot érez vele, hol részvétet iránta, hol dühös – de legtöbbször egyszerűen végtelenül szomorú. Mindeközben sorokat idéz a *Harmonia Cælestis*ből is, melyek immár teljesen más fényben mutatják be az édesapát.

A 2015-ös év egyik szenzációja volt Forgách András regénye, az *Élő kötet nem marad*. A szerzőnek mindaddig fogalma sem volt róla, hogy édesanyja az állambiztonsági szervek szolgálatában állt, míg a levéltár egyik munkatársa fel nem hívta rá a figyelmét. A Pápainé fedőnevű ügynök a III/II-es osztálynak írt jelentéseket, felhasználva kiváló nyelvtudását és külföldi kapcsolatait. Az asszony családjának egy része ugyanis Izraelben élt, és a szolgálat segítsége nélkül nehezebben tudta volna tartani rokonai-val a kapcsolatot. Pápainé továbbá elkötelezett kommunista volt, a párt harcos híve, akinek vonalassága olykor már a tartótisztjének is sok volt; „megrekedt az ötvenes évek ideológiájánál” (I. m.; 48). Az asszony tehát részint meggyőződésből lett ügynök, részint pedig a férje helyére állt, akinek megroppant egészsége lehetetlenné tette számára a további „munkát”.

Érdekes véletlen, hogy Forgách könyvének hasonló előzménye van, mint Esterházy esetében a *Harmonia Cælestis*. Ahogyan a jelen műben olvashatjuk: „másodszor futok neki, hogy megértssem, mi történt. Először tíz évvel anyám halála után futottam. Abból lett a *Zehuze*. Akkor kezdtem rendet vágni az iszonyatos zűrzavarban. De rend nem lett belőle mégse” (I. m.; 163). A korábban írt nagyregényben az Izraelbe költözött nagymama lányához írt leveleit olvashatjuk, ezekből derül fény a család, köztük a Budapesten maradt lányuk életére. A *Zehuzénak* ugyan nem főszereplője az édesanya, de a nagymama leveleinek címzettjeként a második legfonto-

sabb alak, maga a regény pedig a család történetét próbálja megírni. Az író azonban akkor még nem tudta, hogy édesanyja, a jákírati, a nagymama levelezőpartnere ügynök volt.

A szerző számára a trauma feldolgozásának egyik lehetősége az volt, hogy megírja ezt a történetet. Ahogyan Esterházy és Györe, ő is beült a levéltárba, és végigolvasta az édesanyja aktáit, és azokból próbálta meg rekonstruálni az eltitkolt múltat. A jelentések, valamint a tartótiszt kiértékelései „vendégszövegeként” az ő könyvében is megjelennek, nem ritkán kommentárral kísérve. A három nagyobb fejezetből álló könyv első részének első három alfejezete egyenes vonalú történet, mely az asszony ügynöki tevékenységét meséli el, lábjegyzetben pedig egyes események kapcsán a narrátor a tartótiszt megjegyzéseiből idéz, meglehetősen sokat. Az utolsó alfejezet, a *Befejezi tevékenységét* fordít a sorrendben: a főszövegben olvashatók a BM feljegyzései a Pápainéval való találkozásokról, lábjegyzetekben pedig a szerző kommentárjai, melyeknek a címzettjei vagy az édesanya, vagy a tartótiszt. Ezt pedig vegyes műfajú szövegek követik: versek és feljegyzések.

A második nagyobb fejezet, a *Bruria és Marcell* prózaversekben mesél gyerek- és fiatalkori utazásokról a szüleivel, a lábjegyzetek pedig ezúttal vegyes szövegeket tartalmaznak: a szülei reflexióit, naplórészleteit, vers- és levélrészleteket, tartótisztek megjegyzéseit. Az utolsó fejezet pedig, a *Még valami*, az elsőhöz hasonlóan folytatólagosan mesél Bruriáról és a narrátor vele kapcsolatos érzelmeiről, valamint a nyomozás történetéről. Ezt a részt is hasonló vendégszövegek tagolják, mint az első fejezetben.

Poétikailag tehát jelen esetben is egy igen összetett szövegről van szó. A főszövegnek tekinthető szövegegységekben is műnemi transzgresszív figyelhető meg, hiszen a történetmondás olykor átvált a prózáról a lírára. Ám maguk a prózai részek is szaggatottak, számos műfaj és vendégtextus keveredik bennük, melyek között kiemelt szerepük van a jelentésekből, tartótisztai értékelésekből vett idézeteknek – azoknak, melyek az eddig nem ismert valóság egy-egy részletét dokumentálják. Györe és Esterházy könyvével egyetemben tehát Forgách könyvében is többszólamúság figyelhető meg, mely túlon túl szembeszökő ahhoz, hogy a véletlen számlájára írjuk.

Megkockáztatom azt a következtetést, hogy ez alapvető jellemzője azoknak a szövegeknek, melyek azt a traumát próbálják leírni és feldolgozni, hogy a narrátorhoz közel álló személy ügynök volt. Jellemző és jelen esetben magától értetődő a jelentések vendégszövegekként való használata, hiszen ezek mintegy hitelesítik a történetet, a „valóság” pecsétjét

ütik rá. Ezekben a szövegekben a valóság feltárásának egzisztenciális tétje van, ezért folyamodnak a korabeli dokumentumokhoz, melyeket olykor lábjegyzetben vagy akár a főszövegben a narrátor kommentárja kísér. Úgy tűnik, lehetetlen ezeket a történeteket „hagyományos”, lineáris történetvezetésű prózában elbeszélni, és a szaggatottság, a mozaikosság, a többszólamúság és a poétikai sokszínűség alapvető jegyük, sőt, műfaji értelemben vett *differentia specificájuk*. (Mindezek fényében felvetődik a kérdés, hogy Tar azon szövegei, melyekben a saját ügyével próbált meg számot vetni, vajon azért maradtak-e sikerületlenek, mert nem voltak képesek erre a poétikai váltásra, vagy más, az alkotáslélektan és a pszichiátria illetékességi területéhez tartozó okokból.)

A „valóságirodalmat” márpedig az különbözteti meg a „szövegirodalomtól” (az irodalomesztétikai közmegegyezés szerint), hogy az előbbi „realista” módon „tükrözi vissza” a „valóságot”, melyet éppúgy nem problematizál, mint ahogyan az elbeszélő kompetenciáját sem. Nos, a fenti esetekben éppen azt láttuk, hogy minden kérdéssé válik: a valóság, az elbeszélő, az elbeszélhetőség egyáltalán, valamint a nyelv is. Mindezek pedig nem teoretikus megfontolásokban gyökereznek, hanem magában az úgynevezett valóságban. Amelyben errefelé, Európa-Alsón sohasem lehetünk egészen bizonyosak, hiszen az abszurd errefelé az élet és a történelem természetes létmódja. A valóság tünékenysége, az igazság színévaltozásai, a nyelv (és vele együtt a beszélő tudatának) torzulása: errefelé mind-mind napi tapasztalat a modern irodalom megszületésétől fogva, vagyis maga a valóság teszi kérdéssé saját magát. Az *Unheimlichkeit* az élet és az identitás része, s jelenleg úgy tűnik, hogy még sokáig az is marad.

Kiadások

- ANDOR Mihály (2011): *Szegény Micsinay: egy besűgő élete*. Jelenkor, Pécs
- BÁN Zoltán András (2014): *Keserű*. Bookart Kiadó, Csíkszereda
- ESTERHÁZY Péter (2000): *Javított kiadás*. Magvető, Budapest
- FORGÁCH András (2015): *Élő kötet nem marad*. Jelenkor, Budapest
- GYÖRE Balázs (2012): *Barátaim, akik besűgőim is voltak*. Kalligram, Budapest
- MÁRTON László (2014): *A mi kis köztársaságunk*. Kalligram, Budapest
- TAR Sándor (2003): *Az áruló = Litera.hu*. <http://www.litera.hu/hirek/az-arulo-filmregeny-3> (Letöltés ideje: 2016. 11. 03.)
- TAR Sándor (2004): *Vadászat*. In *Uő: Az alku: Gonosz történetek*. Noran, Budapest
- TAR Sándor (é. n.): *A torony ég*. Kézirat a hagyatékából.

Irodalom

- ARGEJÓ Éva (2007): A hatalomnak alávetett test = *Korall*, 2007/május, 27. szám, 172.
- GERVAI András (2015): Éreztek-e büntudatot a besúgók? Beszélgetés Szótsné Fritz Ágnes grafológussal. In Uő: *Titkos Magyarország: „Célszemély”: a társadalom*. Kalligram, Budapest
- GYÁNI Gábor (2014): Kollaboráció és a hatalom titka. In Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Libri, Budapest
- KÁROLYI Csaba (2012): „A barátság sokkal jobban érdekel, mint a besúgás. Beszélgetés Györe Balázssal = *Élet és Irodalom*, 2012. július 20. LVI. évfolyam, 29. szám. http://www.es.hu/karolyi_csaba;8222;a_baratsag_sokkal_jobban_erdekel_mint_a_besugas8221;;2012-07-18.html (Letöltés ideje: 2012. 08. 14.)
- KERESZTURY Tibor (2002): Ebből nem lehet kijönni = *Magyar Narancs*, 2002/3. http://magyarnarancs.hu/belpol/ebbol_nem_lehet_kijonni_tar_sandor_iro-63731 (Letöltés ideje: 2015. 10. 24.)
- PINTÉR Judit Nóra (2014): *A nem múltó jelen: Trauma és nosztalgia*. L'Harmattan, Budapest
- TABAJDI Gábor–UNGVÁRY Krisztián (2008): *Elhallgatott múlt – A pártállam és a belügy – A politikai rendőrség működése Magyarországon 1956–1990*. Corvina, Budapest
- TENGELYI László (1998): *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz, Budapest

Utószó helyett¹

Portrévázlat Gerold Lászlóról

Gerold László (1940–2016) ötvenöt éven keresztül írta színházi és irodalmi kritikáit és tanulmányait, a vajdasági, de bátran mondhatjuk, az egyetemes magyar nyelvterület nagyra becsült színházi krónikása, tudósa volt. A *Symposion* első nemzedékéhez tartozva első színházi írásai már 1961-ben megjelentek, majd ott találjuk az 1964-ben kiadott *Kontrapunkt* kötet szerzői között is. Hogy megszállott színikritikus lett, ezernél is több kritikája bizonyítja, ami egyben azt is jelenti, legalább ennyi előadást nézett meg s mondott róluk írásos véleményt, állt ki a szakmai nyilvánosság: drámaírók, dramaturgok, rendezők, színészek, tehát hozzáértők elé, s természetesen a színházi közönség és olvasói pergőtüzében is találta magát nemegyszer, mindig védve nézeteit, úgy, hogy közben érvekkel bizonyította felkészültségét, hozzáértését és rátermettségét, legyen szó színházi előadásról, drámai szövegről, rendezői elképzelésről, színészi alakításról, sőt néha még a funkcionális díszlet vagy jelmez ügyébe is beleszólt. Csak a zene minősítésétől tartózkodott.

Ami e kötet szempontjából sem hanyagolható el: leginkább minden rendelkezésére álló drámát vagy színpadi szöveget elolvasott, és hozzáolvasott sok mindent, amihez hozzá tudott férni, amit a bemutatandó darabokról már elődei írtak. Sokszor, különösen a vajdasági magyar drámairodalom tekintetében ő volt az „első hang leütője”. Már egyetemista évfolyamtársai „Schöpflin-utódnak” nevezték, nem véletlenül, mert, mint jeleztük, filozhallgatóként kezdett színikritikát írni, figyelemmel kísérve több vajdasági színház előadásait, mindenekelőtt a szabadkai Népszínházét és az újvidéki Szerb Nemzeti Színházét. Diplomája megszerzése után

¹ Az alábbi portrévázlat a Gerold László írásaiból összeállított, *Színházi jövő-s-menés* munkacímet viselő válogatáshoz készült utószó.

1964-től a *Magyar Szó* hivatásos színikritikusa, s bár 1971-től az Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Karának Magyar Tanszékére került tanárként, folyamatosan, szinte szenvedélyesen írta tovább kritikáit, s folytatta dráma- és színháztörténeti kutatásait. Mindennek eredményeként sorozatban jelentek meg színházi tárgyú könyvei: 1970-ben a *Színház és kritika* című, amelyben már meg is fogalmazta saját kritikusi feladatait, mondván: „A kritikus elsősorban ítéletet formál, saját kialakított szilárd érvei alapján. Elveinek pedig amellet, hogy igényességben legalább egy lépéssel mindig a színház és a közönség előtt kell járniuk, alapja a minőség megkövetelése mellett a reális – sohasem a különféle megalkuvásokkal elferdített, elkényelmesített – viszonyok, helyzetismerés és ennek számontartása. Nyilván ismernie kell az egymásra ható külső és belső erőviszonyok irányát, de nem követheti ezeket, le kell győznie vonzásukat, szorításukat. A színházat feltétel nélkül kell tisztelnie, szeretnie, de ugyanakkor számon kell kérnie a színháztól, hogy a szellemi élet, sőt egy új, állandóan megújuló szellemiség központja legyen. Ezért ír a színikritikus, ezért érdemes írnia... Számomra a színház a drámairodalom és a színjátszás művészetének elválaszthatatlan együttélése. Drámairodalmat mondtam, mert nélküle nincs színház, és csak a kettő együtt adhatja azt, ami a színház életében a legfontosabb: az időszerűséget, a korszerű színházat is.”

Ma már némileg csodálkozhatunk is azon, hogy az 1970-ben a *Symposion-füzetek* negyedik darabjaként megjelent és a szabadkai Népszínház magyar társulatának 1962 és 1969 közötti előadásairól, többnyire a *Magyar Szóban* és a *Symposionban* közölt bírálatait tartalmazó könyvnek alig volt sajtóvisszhangja, míg az irodalmi életünket figyelemmel kísérők – köztük Herceg János, Gál László és Bori Imre – sem e kötetet méltatták, hanem Geroldnak ugyanabban az évben megjelent *Rólunk is vallanak* című értelmiségzociográfiai munkáját, amelyben vajdasági magyar tanárokat szólaltatott meg, s fejtette ki kulturális felkészültségükről nem túl kedvező véleményét.

Első színházi kritikáit tartalmazó kötetét a naplókat, elemzéseket és leveleket tartalmazó 1976-ban kiadott *Színházi életünk I.* követte, majd az Újvidéki Színház alapítása tíz évének közel félszáz előadásáról írt bírálatait közli a Forum Könyvkiadó 1983-ban *Színház a nézőtérrel* címen. Két évvel később *Színházesszék* cím alatt jelennek meg szcenikai reflexiói, amelyekben mindenekelőtt a Belgrádi Nemzetközi Színházi Fesztiválon 1967-től látottakról számol be. Ötven előadás tükrében utalt a színház, a világszínház sokarcúságára. Ne feledjük, a BITEF első húsz évében Moszkvától New Yorkig, Tokiótól Rómáig, Nyugat-Berlinig, Pári-

zsig, Londonig, Wroclawig... vendégszerepeltek a legismertebb színházak legjobb előadásaikkal. Itt láthattuk Peter Brook, Ingmar Bergman, Jerzy Grotowski, Samuel Beckett és még sok ismert rendező előadását. Nem véletlenül írhatta Koltai Tamás, Magyarország vezető színházi kritikusa, miszerint Gerold „...első kézből közvetítette nekünk a színházi Európát. Olvastuk és tudtuk, hogy máshol más színházat csinálnak. A hatvanas évek Magyarországon ennek különösen nagy volt a jelentősége. Még a hetvenesekén is.” E kötetét Gerold Harag György emlékének ajánlotta; ebben a kötetben közölte először Haragnak az Újvidéki Színházban rendezte Csehov-trilógiáról írt tanulmányát, amely azóta is tananyag számos színitanodában. A *Hamlet*ből idézett mottója is jellemző színikritikusunk sajátos színházi nézetére, miszerint: „Messzi visszhangokat halászva tán megértem, / A kor, amelyben élek, merre tart.”

Az 1983-ban megvédett doktori disszertációjának (Dráma és színjátás Szabadkán a XIX. században, 1816–1918 között) könyves változatát rendezte köteté, s jelenik meg 1990-ben *Száz év színház* címmel. 1994-ben adja ki a Forum Könyvkiadó *Az Újvidéki Színház húsz éve* című többszerzős kötetet, amelyben Gerold László Harag György kibővített rendezői portréja mellett három kiváló színészünk – Romhányi Ibi, Nagygellért János és Fejes György – pályájáról készült terjedelmes tanulmányait közli.

A 19. és a 20. századi magyar irodalmi tanulmánykötetei (*Meglelt örökség, Legendák és konfliktusok*) következnek, de itt sem maradhattak ki a drámairodalmi részek. Az előbbiben Katona József, Petőfi Sándor és Madách Imre színpadi műveinek szentelt három-három esszét, mindegyikben felvillantva a szabadkai színpadon látott élményeit is, míg ez utóbbi kötetében, immáron átevezve a 20. századba, szempontokat kínál a magyar avantgárd dráma megértéséhez, elemezve Déry Tibornak *Az óriáscsecsemő* című drámáját és méltatva Mészöly Miklós drámaírói tevékenységét. Itt ismerteti Kosztolányi Dezső impresszionisztikus színikritikáit, s méltatja többek között Schöpflin Aladár és Németh László e téren végzett munkásságát. Jegyezzük meg, hogy e kötet tanulmányai nem valamely előre kidolgozott írói terv alapján keletkeztek, hanem egy-egy tanácskozársra vagy rendezvényre való felkérésre, ezért első pillanatra az anyaga heterogénnek tűnhet, ám a dolgozatokat átható irodalomszemlélet, a színházhoz való viszonyulása egységet biztosít a kötetnek. Mert Gerold preconcepció nélkül vizsgálja a választott műveket, s miközben esztétikailag releváns ismérveik feltárásán fáradozik, gondosan kerüli mindazokat az ideológiai mozzanatokot, amelyek ingoványos talajra csábítottak nem egy irodalomtörténészt.

mon belül marad, s a dilemmák iránt is fogékony szenzibilitása parancsára szuverénül fogalmazza meg észleleteit és ítéleteit, anélkül, hogy a magyar értekező próza legjobb, folytatható hagyományától elszakadna, amiről általa felhasznált szekundáris irodalomjegyzéke is híven tanúskodik.”

Ezek után *Drámakalauz* cím alatt jelennek meg 1998-ban a jugoszláviai magyar drámákról és előadásokról szóló tanulmányai, esszéi és színikritikái, bizonyítva, hogy a színházzal való foglalkozása során mindig is megkülönböztetett figyelmet szentelt a vajdasági magyar drámairodalomnak és színházi előadásainak. Több évtizede tartó folyamatos dráma- és színháztörténeti kutatásainak eredménye e kötet. Jelentőségét többek között abban is látnunk kell, hogy nemcsak elfelejtett vagy kevésbé ismert adatokat, tényeket tár fel drámaírásunk múltjából (itt a két háború közötti művek feltárására utalunk), hanem arra, hogy összefüggéseket keres és talál drámaírásunk jelenében. Kötetében Gerold együtt láttatja a két elválaszthatatlan formát – a drámát és az előadást, az irodalmat és a színházat. S ezt elsősorban Deák Ferenc és Tolnai Ottó művein keresztül teszi, s tőlük eredezteti, tehát a hetvenes évek elejétől a modern vajdasági magyar drámaírást és színjátszást.

2004-ben jelenik meg a *Léthuzatban* kötete, amely valójában az Újvidéki Színház húsz évének mintegy száz kritikáját tartalmazza, köztük immáron tíz vajdasági magyar szerző több mint egytucatnyi színpadra vitt előadásáról. E könyv bizonyítja, mennyire termékkennyé vált Gerold László agitációja, sőt szinte harca azért, hogy megszülessenek az itteni magyar szerzők színpadi művei, adaptációi, hogy a vajdasági vers- és prózacentrikus irodalomnak „drámaarculata” is legyen, s hogy a művek színpadra is kerüljenek. Már az addig, tehát az elmúlt két évtized alatt színpadot kapott szerzők névsora is jelentős (időrendi sorrendben: Herczeg János, Majtényi Mihály, Fehér Kálmán, Tolnai Ottó, Varga Zoltán, Gobby Fehér Gyula, Kopeczky László, Faragó Attila, Sziveri János, Végel László). Tolnai és Gobby Fehér több művel is a színpadon van s nemcsak a Vajdaságban, hanem a magyarországi színházakban is. E kötetéről írta Bori Imre: „Ez a munka az Újvidéki Színház elmúlt húsz évének a történetét szándékozik elmondani. Mondanom sem kell, hősi történet ez, dokumentum-értéke pedig színháztörténeti jelentőségű, főképpen abban a szerkesztői elképzelésben, amelyet itt megvalósulni látunk, hiszen Újvidék első állandó magyar színházának történetéről van szó!” A történeti hűség miatt jegyezzük meg, hogy néhány színpadi mű, illetve adaptáció – Deák Ferenc *Csillagos időken vörös ékezet* oratóriuma és *Nirvána* drámája, Gion Nándor *Ezen az oldalon* dramatizációja, Gobby Fehér Gyula *Bűnös-e*

a *Szél* monodrámája, Tolnai Ottó *Végeladás* című drámája és *Bayer-aszpirin* (Ladik Katalinnal, Jancsó Miklós rendezésében) monodrámája, Kopeczky László *Színész és halál* vígjátéka – már a színház megalapításának első tíz évében került bemutatásra.

Gerold a színműi átírásokat is számos klasszikus magyar drámaíró munkái alapján elemezte, a kissé furcsa címet viselő *Átírás(s)ok(k)* kötetében, amely 2008-ban jelent meg. E kötetét Kerényi Ferenc színház- és irodalomtörténész emlékének szentelte, mottójában pedig Spiró Györgyöt idézi: „A régi művek újraírása csak irodalmunkban szokatlan, más népek írói gyakrabban élnek ezzel a lehetőséggel... Shakespeare vagy Molière vagy Brecht is ezzel a módszerrel élt általában. A polgári szerzői jog az ilyesmit bünteti, az irodalom viszont messzemenően díjazza.” Állapítsuk meg, ebben a kötetben nem a színikritikus szólal meg elsősorban, hanem a drámatörténet jó ismerője, aki biztos kézzel tapint rá az eredeti és átírata közötti hasonlóságokra és különbözőségekre. Mindenekelőtt arra keresve a választ, hogy mi indokolja az átíratot. Ezért a kérdésnek erős művelődéstörténeti vonatkozása van, ugyanis – Gerold szerint – az átírat bármennyire is időszerűsíti az eredetit, a régre irányítja a figyelmet, a régre, mint a kultúra, az irodalom múltjának a dokumentumára.

Irodalomtörténeti és könyvkritikát tartalmazó kötetei után a kilencvenes évek elején Gerold László elkezdte összeállítani azt a hatalmas adattárat, amely először 2001-ben jelent meg *Jugoszláviai magyar irodalmi lexikon (1918–2000)* címmel, majd bővített újrakiadása (immáron mintegy negyvenezer lexikográfiai és biobibliográfiai tartalmazva) *Vajdasági magyar irodalmi lexikon (1918–2014)*-ként 2016-ban. Jelezve, mindent föl akar térképezni, ami Trianon után térségünkön történt a kultúra és a művelődéstörténet terén, természetesen továbbra is elsősorban az itteni jugoszláviai (vajdasági) magyar irodalom szemszögéből. Már maga a tény, hogy a kötet mintegy huszonezer adatot tartalmazott, arra utal, hogy szerzője a teljesség igénye mellett a pontosságra és az áttekinthetőségre is ügyelt. Kivételesen nagy publicitást kapott e kötet első kiadása itthon, de a környező országok magyar sajtójában is, amelynek recepcióját az újabb, 2017-es utánnomásos kiadás tartalmazza is. De idézzünk Takács Ferencnek a pesti *Népszabadság*ban közölt ismertetőjéből, aki „kivüállóként” ezt írta: „Lexikonról nehéz recenziót írni. Keresgélhetjük, ki vagy mi maradt ki a szerzők, folyóiratok, irodalmi intézmények és műhelyek katalógusaiból, de hát a szűrőpróbaszerű ellenőrzés eléggé megbízhatatlan, az összkép pedig jelen esetben annyira gondos és alapos munkát mutat, hogy vakon feltételezem: komolyabb csorba nem esett...”, majd: „Egyben különös és izgal-

mas olvasmány... Ugyanígy itt vannak még a lexikonban azok a magyar írók-költők, akik már nem Jugoszláviában élnek, Magyarországra vagy máshová költöztek, s mai munkásságuk végképp nem tekinthető jugoszláviai magyar irodalomnak. Gerold – helyesen – úgy vélte, hogy a történeti igazságnak és a ténszerűségnek tartozik avval, ha ezeket a szerzőket is szerepelteti közöttük...” Mi viszont jóleső érzéssel állapítottuk meg, hogy a Bori Imrének a több kiadást is megélt *A jugoszláviai magyar irodalom története*, valamint Csáky S. Piroskának könyvkiadásunk több mint nyolcvan évét dokumentáló bibliográfiái után, megszületett itteni irodalmunk, művelődés- és sajtótörténetünk, de egész szellemi életünk lexikonja is. Mivel a szerző szándéka az volt, hogy a lexikon standard címszavainak a felépítése az információk minél nagyobb számának a közlését célozza meg, minden író, aki legalább egy könyvvel rendelkezett, helyet kapott benne, amellyel Gerold László – nem túlozunk, ha azt mondjuk – a jugoszláviai/szerbiai/vajdasági magyar kultúra enciklopédiáját alkotta meg.

Gerold László hatalmas munkabírásának újabb ékes bizonyítéka volt, hogy a pozsonyi *Kalligram* fölkérésére megírta, s a kiadó 2008-ban meg is jelentette írói monográfiáját Gion Nándor munkásságáról. E könyvről nyilatkozva mondta Gerold, hogy Gion alkotói életútját ő „nem években, hanem művekben mérte”. Ehhez tudni kell, hogy Gerold (évfolyamtársak az egyetemen) a kezdetektől figyelemmel kísérte Gion munkásságát, aminek egyik bizonyítéka, hogy a 2011-ben kiadott mintegy száz vajdasági könyvről írt *Retro* című kritika- és – ahogyan a szerző nevezi – röpkritika-gyűjteményében, szinte minden 1968 és 2005 között megjelent Gion-könyvről, regényekről, novelláskötetektől írt. Végül szerkesztője és utószóírója volt a budapesti Noran Libro Kiadónál megjelent Gion-életműsorozat két záró (negyedik és ötödik) kötetének. Ezekben fejt ki gondolatát, miszerint Gion egész életművét ugyanazok a motívumok szövik át, illetve, hogy regényeinek, novelláinak szereplői többször, több műben is fel-feltűnnek. Nyilván ez utóbbiból, a motívumok és a szereplők ismétlődő előfordulásából adódhatna a motívumok és szereplők szerinti áttekintés. S ezért dönt a monográfia írója, hogy részben követi Gion kötetinek időbeli megjelenését, részben pedig „műfajcsokorba” tömörít több művet.

A *Retro* kötet bevezetőjében Gerold a kritikaírás fontosságát és jelentőségét feszegeti, méghozzá egy régebben, a *Képes Ifjúságban* (mint kiderítettük, 1989. március 22-i számában) megjelent *Levél a kritikáról* glosszája alapján. A számos lábjegyzet egyikében fejt ki, miszerint: „A kritikus számára egyetlen dolog létezhet: a mű... Nagy hiba irodalmi művet tartal-

mi, ideológiai, politikai, filozófiai vagy nemzeti elvek alapján minősíteni... A kritika érthetősége mindenekelőtt olvasói igény, amit azonban, a szigorúan vett szakmának, még ha nem is tekinthető szakmai jellegű követelménynek, tiszteletben kell tartania... Csalhatatlan kritikus nincs. Mert az, aki csalhatatlannak gondolja magát, eleve kizárja a másként értelmezés lehetőségét. Ugyanis a kritikus miközben értelmezi a művet, nem mondhat fellebbezhetetlen véleményt, nem tetszeleghet a mindentudó, kioktató szerepében, csak hozzásegíti olvasóját az adott mű megértéséhez.” Ugyancsak e könyv bevezetőjében állapítja meg kissé keserű szájíjjal: „Magam több alkalommal cikkeztem kritikánkról, amelyet régóta nem kísér kellő figyelem. Elárvult. Meg is látszik rajta – és irodalmunkon is. Oda jutott, hogy szinte alig beszélhetünk róla, ami van kritika, az zömmel elfajzott, úgynevezett tudós- vagy penzumkritika lett.”

A színházzal és a színházról szóló tanulmányai nemcsak a vajdasági lapokban és mindenekelőtt a *Magyar Szóban*, az *Új Symposionban*, majd pedig a *Híd* folyóiratban (1986 és 2002 között irodalmi-kritikai rovatának szerkesztője, majd pedig 2005-től négy éven át főszerkesztője volt) jelentek meg, hanem állandó munkatársa a magyarországi színházi és irodalmi folyóiratoknak, mindenekelőtt a *Színháznak*, a *Zsölygének*, de számtalanszor kapott felkérést az *Élet és Irodalom* szerkesztőitől elsősorban színházi jellegű könyvek méltatására, és rendszeresen publikált a *Vigilia*, a *Critikai Lapok*, az *Ellenfény*, az *Irodalomtörténeti Közlemények*, a *Literatura*, az *Irodalomismeret*, az *Alföld*, a *Forrás*, a *Tiszatáj* folyóiratokban is. Itthon viszont a már említett folyóiratokon kívül a két tanszéki kiadványban, a *Hungarológiai Közleményekben* és a *Tanulmányokban*, de az *Üzenetben* és a *Létünkben* is.

Gerold László sok évtizedes színikritikusi pályafutása alatt nemcsak a BITEF előadásait követte, hanem a szarajevói kísérleti színházak fesztiválját is, de többször válogatója, majd zsűritagja volt a mindenkori újvidéki székhelyű Sterija Játékoknak, azaz az országos (értsd: jugoszláv, majd szerbiai) színházi szemlének. (2011-ben színikritikusi munkásságáért Sterija-díjjal jutalmazták.) Ugyanakkor többször kapott meghívást a magyarországi színházi fesztiválokra, a pécsi országos szemléteől a budapesti rendezvényekre, a határon túli színházak kisvárdai szemléjére... Mindezekről rendszeresen beszámolt lapokban, folyóiratokban, s ennek alapján szerzett magának hírnevet a magyarországi színházi szakmában is, aminek eredményeképp 2004-ben Palládium Díjban részesítették. Spiró György laudációjából idézünk: „...1965 januárjában, Belgrádban lettem az újvidéki *Magyar Szó* szorgalmas olvasója. Bár a világ ügyei iránt érdeklődvén

hamarosan áttértem a cirill betűs belgrádi *Politikára*, a korszak egyik leg-színvonalasabb európai napilapjára, a *Magyar Szó* erotikus folytatásos regényeit Françoise Sagan jegyezte, a színikritikákat pedig egy feltűnően jó tollú, szigorú és művelt úr, Gerold László. Gerold tárgyilagos volt, higgadt és kérlelhetetlen. Beszámolt a vajdasági magyar színházi előadásokról éppúgy, mint a többi jugoszláv színház érdemleges produkcióról, beleértve a jugoszláv színházi fesztiválokat, amelyekből akkor igen sokat rendeztek. Annyira megszoktam, hogy az ő szemével lássam a délvidéki színházi élet meg a BITEF, a színházi világ avantgárd eseményeit, hogy külön az ő kritikái kedvéért vettem kezembe a *Magyar Szót* egyetemista koromban mindvégig, és 68-at követően nagy megkönnyebbüléssel konstatáltam: a Gorkij Könyvtárban a *Magyar Szó* továbbra is szabadpolcon maradt... Elett azóta harminc év... A vajdasági magyar írók közül elmenekültek sokan. Gerold László maradt. A vajdasági magyar értelmiség beleveszett a politikába, Gerold László nem politizált, írta a kritikáit, tanított az újvidéki egyetem magyar szakán és könyveket írt, szerkesztett, mintha az lenne a természetes, hogy a magyar irodalmat és magyar színházat ápolja szakszerűen, miközben körülötte a szó szoros értelmében összedől a világ..”

Életrajzi adatai közül meg kell említeni, hogy a tanszéken a 19. századi magyar irodalom tárgya mellett, 2001-től az Újvidéki Művészeti Akadémia magyar színészosztályának Magyar dráma- és színháztörténetet tanított, különös figyelmet szentelve a 20. századi magyar írók drámai opusaira: Mészöly Miklós, Mándy Iván, Esterházy Péter, Tandori Dezső, Nádas Péter, Spiró György, Háty János, Eörsi István... drámai alkotásaira, amit azért is említünk, mert e drámaírók, valamint a vajdasági szerzők műveinek elemzése képezi jelen kötet gerincét is. Ezek a tanulmányok zömmel a Bölcsészettudományi Kar Magyar Tanszéke és a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének együttműködése keretében 1974-től évtizedeken keresztül évi rendszerességgel Budapesten, illetve Újvidéken megtartott konferencián hangoztak el. Ugyancsak ennek a két intézménynek az együttműködése eredményeképp (is) állította össze Gerold a 2006-ban megjelent *Ígylétünk* című kötetét, amelynek tanulmányai ugyancsak „konferenciaanyagok”. Ezekről állapította meg Szeli István (egyébként Gerold egykori mentora), hogy „...e munkája példát szolgáltat ahhoz a véleményünkhöz, hogy az általa művelt irodalmi műfaj nem elégedhet meg a vizsgált szöveg tárgyi-anyagi komponenseinek az elemzésével, hanem a műalkotás *belvilágát* is a vizsgálat tárgyává kell hogy tegye...” Székér Endre viszont e kötet jelentőségét abban látja, hogy benne a kritikus nem önmagát mutogatja, hanem „az irodalmi művet helyezi kö-

zép pontba [...], s ami még ennél is lényegesebb, az igazi tudományosságot, örök színvonal tartást, minőségigényt, pontosságra törekvést véli a legfontosabbnak. Gerold mindegyik írásában érvel, magyaráz, tünődik, kérdéseket tesz fel, amivel kiváltja az olvasó rokonszenvét.”

Tehát az *Ígylétünk* kötet folytatásaként is felfogható a készülő kötet, részben azért, mert ennek az anyagának egy része is a már említett tanszéki és pesti tanácskozáásra készült, részben, mert ezekben is megmutatkozik a szerző érénye, hogy mennyire felkészült, s ezáltal szuverén színházelméleti kérdésekben elemzőkészségével igen meggyőző. Nánay István írta: „Gerold egyszemélyes intézmény. Kivesző példány. Ma, a szakosodás embertelen és lélektelen – végső soron értelmetlen – túlhajtások korában valaki vagy tudós, vagy kritikus. Ő mindkettő... Könyveinek elsődleges értéke a személyesség. Az, hogy egyetlen ember felvállaltan szubjektív, ugyanakkor a maga esztétikai mércéjét tudatosan, következetesen használó tárgyat tudományos igényvel tárja elénk.”

Hogy a *Színházi jövő-s-menés* címet adtuk a kötetnek, amelyhez jelen írás utószóként íródott, föltételezzük, a szerző elképzelésének tettünk eleget, mert több tanulmányában is fölbukkan e szóösszetétel, de érzésünk szerint vonatkozhat az általánosabb témákat feszegető tanulmányokra is, mint amilyen a Kosztolányi nyomán a színházi (ön)kultuszt vizsgáló tanulmánya, amely az irodalmi és színházi kultusz kölcsönösségére mutat, vagy amikor általános kérdéseket jár körül, s akkor is, amikor az antik és keresztény kultúrkör mítoszait eleveníti meg a vajdasági magyar irodalomban. Nem egy interjújában fejt ki, miszerint az irodalom és a színházművészet két különböző művészeti ág, tehát a színikritika nem drámakritika, s vallja ezt irodalomtörténészként, kritikusként, esszéíróként, szerkesztőként. Immáron posztumusz kötetének a vajdasági magyar drámára és színházra vonatkozó tanulmányai és esszéi bizonyítják, mennyire élénken foglalkoztatták a drámákban a kisebbségiek mentalitásának, életérzésének, gondolkodásmódjának, viselkedésformáinak drámákban történő megjelenítése. Ilyen szempontból a legtöbb teret Deák Ferenc, Tolnai Ottó, Varga Zoltán, Tóth Ferenc, Végel László és Gobby Fehér Gyula munkásságának szentelt, műveikben azt vizsgálva, mennyire használták ki a mítosz és a hagyomány kínálta lehetőségeket. De érdeklődésének ugyancsak fontos területe a dráma/színház összefonódása a politikával. Ez irányú tanulmányaiban Gerold előbb a 20. század második felének magyar, de egész közép-európai drámaírási és színházi kultúráját vizsgálja, s innen eredezteti a vajdasági magyar drámaformák, a parabola és a groteszk megjelenését és térhódítását is. Fölvillantva nem egy olyan előadást, drámát, amelyek

hatalomellenesek, tehát erősen (nemzetiségi) politikai tartalommal is bírnak. S még valami: még egyetlen kötetében sem foglalkozott olyan részletesen a vajdasági magyar drámaírás történetével – Szentelekytől egészen Sziveri Jánosig, vagy akár Faragó Attiláig –, mint ezekben a tanulmányokban és esszéikben.

Bányai János jegyezte meg Gerold hetvenedik születésnapját ünnepeelve: „Arról sem kell megfeledkezni, hogy a színházi kritikának mindig van olvasója. A kritika műfajai közül a színikritika a legolvasottabb, bár erről aligha lelhető fel olvasásszociológiai kimutatás. A színikritikára központban és vidéken egyformán érdemes odafigyelni, mert mindig elárul valamit a színházról és a kultúráról is természetesen, amit rajta kívül más nem közvetíthet a közönség, az olvasó felé, még azok felé is, akik valamilyen oknál fogva az előadást nem láthatták. Más szóval, önálló élete (is) van, vagy lehet, a színházi kritikának. Éppen ezért oly olvasott műfaja a színikritika a publicisztikának.”

S mi minden foglalkoztatta Gerold Lászlót az elmúlt egy évtizedben? Olyasmis: hogyan vonul végig a természet a drámában (és színpadon). *Az ember tragédiájától* a Spiró György *Liliomfi*-átírásáig, egészen az olyan komoly témáig, mint a tudomány (drámai motívumként) a magyar dramaturgiában. De foglalkoztatták a „könnyedebb” témák is, mint például a sport a drámában, avagy fordítva Ottlik, Mándy, Esterházy, Darvas, Kukorelly, Egressy Zoltán... darabjaiban. S sorjáznak a mai opusok elemzései: Eörsi István, Spiró György, Háy János drámáinak dramaturgiai boncolgatásai.

S ezután a mi vajdasági „helyzetképünk”. A mítoszokról már szóltunk, említettük, hogy a modernitás és aktualitás hogyan nyilatkozik meg, talál kapcsolatot: Tolnai Ottó *Kölyökkanyar*, Varga Zoltán *Indiánsírató* vagy Deák Ferenc *Határtalanul* drámai szövegeiben erre kapunk választ. Majd sorjáznak a kérdések: mentalitásvariációk a „kisebbségi” drámákban, a színház és politika útvesztői, s ezzel szinte összefüggésben hogyan hatottak az állami cenzúrák a színházra 1920-tól úgyszólván napjainkig. (E tanulmány a budapesti Corvina Kiadó és az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet megrendelésére készült s jelent meg 2011-ben a *Színház és diktatúra* című, Lengyel György szerkesztette kötetben.) Itt említjük meg, hogy a magyarországi színházi szakma már igen korán felfigyelt Gerold színháztörténeti és kritikai munkásságára, hiszen már a nyolcvanas évek derekán fölkérést kapott a Hont Ferenc főszerkesztő irányításával készült *A színház világtörténete* című nagyszabású mű Jugoszláviára vonatkozó fejezetének megírására, majd munkatársa volt az 1994-ben Székely György

szerkesztésében az Akadémiai Kiadónál megjelent *Magyar színházművészeti lexikonjának* is.

Gerold László mostani posztumusz tanulmányaiban mintha háttérbe szorította volna színikritikai tapasztalatait, és inkább az irodalom, főként a drámatörténet jó ismerője szólal meg, aki biztos kézzel tapint rá a drámákban felmerülő kérdésekre, mi és mit indokol, vagy éppenséggel a hatalom által mi a kifogásolt (veszélyes?). Szövegekönyvekből, rendezői példányokból indul ki, hogy rámutasson arra is, miért vannak lappangó, még ma is bemutatásra kockázatos darabok. Tanulmányainak erős művelődéstörténeti vonatkozásai is kimutathatók, hiszen a hagyomány, a színjátszás, a drámaírás egymásra hatásának szükségessége szólal meg tanulmányaiból. Az időszerűsítés pedig egyszerre felidézés is. Kötete jelentősége többek között abban is keresendő, hogy elfeledett vagy kevésbé ismert adatokat, tényeket tár fel a magyar és a vajdasági drámaírás múltjából (és jelenéből).

Tanulmányainak kötetbe szerkesztéséről többször is tett említést, de ebben váratlan halála megakadályozta. Pontosabban azt tervezte, ha a lexikonjának bővített, második kiadása megjelenik, megszerkeszti ezeket az egyetemes magyar és vajdasági magyar drámai irodalmi kérdéseket boncolgató tanulmányait. Tudtuk, e tanulmányok is zömmel a tanszék és a pesti irodalomtudományi intézet tanácskozásaira készültek, méghozzá olyan alapon, hogy minden évben előre meghatároztak egy témát, és a szerzők ennek ismeretében készítették tanulmányaikat. Csak néhány példa: 2004-ben *Utazás, kultúra, irodalom* volt a téma, s ehhez Gerold a *Jövés-menés, avagy utazástoposz drámában (és színházban)* tanulmányával válaszolt. Vagy a *Mítoszok és irodalom* témára született a *Mítoszok és drámák a vajdasági magyar irodalomban*, majd az *Irodalom és referenciális igazság* témára a *Sport a drámában, dráma a sportban*, a 2012-es *A tárgyi világ poétikájára* pedig a *Szövegek, terek, tárgyak (avagy a tárgy, mint színházi jel Tolnai Ottó drámáiban)* stb.

Hogy betegágyán is a színház foglalkoztatta Gerold Lászlót, jelzi az a tény, hogy 2016. október 12-én, halála napján kórházi éjjeliszekrényén is színházi jellegű könyvet találtunk: *A második életmű* címet viselő, *Székelly Gábor és a színházcsinálás iskolája* alcímű vaskos, majd négyszáz oldalas kötetet, s a ceruzabejegyzésekből (mert mindig grafitceruzával olvasott) kiderült, az 52. oldalig jutott. Csodálkozni sem kell ezen, mert az elmúlt harminc–negyven évben nem volt olyan színházzal, drámákkal foglalkozó magyar vagy szerb nyelvű könyv, amelyet kézbe ne vett volna. S többségükről a már említett lapokban, folyóiratokban beszámolt, véleményt mondott.

Ennek illusztrálására csak néhány könyvcím, amelyekről az *Élet és Irodalom* többnyire Ex libris rovatában számolt be: P. Müller Péter: *Hamlettől a Hamletgépig*; Kovács Dezső: *Bohóc a manézsbán*; Spiró György: *Drámák*; Székely György: *Mozaikok*; Hubay Miklós: „*Aztán mi végre az egész teremtés?*”; Koltai Tamás: *Miért gyáva a magyar színház*; Borbély Szilárd: *Szemünk előtt vonulnak el*; Kárpáti Péter: *A Pitbull cselekedetei*; Pályi András: *Színészek keresztútjában*; Tarján Tamás: *Godot-ra várva*, Galgóczy Krisztina: *A vég titokzatos tárgya*, Kékesi Kun Árpád: *Színházi kalauz...*

A sort folytathatnánk, de annak érzékeltetésére, hogy csak az utóbbi tíz esztendőben miről kívánt szakmai véleményt mondani, elegendő is. Ugyanabban a rovatban többször „szót kért” vajdasági könyvek ürügyén is, itt mutatta be többek között Bányai Jánosnak *A felfedező* című kötetét, amely tulajdonképpen „tollvonások Bori Imre arcképéhez”, mert a kiadvány azokat a tanulmányokat és kritikákat tartalmazza, amelyeket Bányai harminc év alatt Boriról, könyveiről, munkásságáról írt. De itt méltatta a *Thomka-symposion* – Thomka Beáta köszöntésére készült és 2009-ben megjelent pozsonyi kiadású kötetet, majd Harkai Vass Éva *Sárszegtől délre* – négy Topolyához kötődő költő/író: Fehér Ferenc, Tóth Ferenc, Juhász Erzsébet és Fenyvesi Ottó – bemutatására vállalkozó kötetét. S a lap helyet adott Geroldnak S. Gordán Klára *Desiré* kötetének bemutatására is, amely Kosztolányi születésének 125. évfordulójára kultusztörténeti munkaként született. De itt avatta költővé, íróvá a fiatal Bencsik Orsolyát *Kékítőt old az én vizében* című, verseket, prózaverseket és „e-maileket” tartalmazó kötetéért is. Mintegy bizonyítva, hogy mindig – egykori szerkesztőként is – odafigyelt a fiatal kezdő írókra. De később is. Már említés történt a kórházi éjjeliszekrényen levő Székely Gáborról szóló könyvről, de ott találtunk még egy könyvet: Fehér Miklós *Fekete normalitás* című regényét, kisregényét olvasta s jegyzetelte, megjegyezve, könyvborítóként eltaszítóbát régen nem látott, viszont erre a „fiúra” oda kell figyelni.

A Gerold-hagyatékban található mintegy hétezer könyvet a család a zentai Vajdasági Magyar Művelődési Intézetnek ajándékozta, amely ígéretet tett az állomány digitalizálására, utána az érdeklődők rendelkezésére áll majd. A számos 19. és 20. századi magyar könyv mellett jelentős a színházi és drámakötetek száma (ennek jelentős része a Vajdasági Színházművészeti Múzeum gyűjteményébe került), valamint a vajdasági magyar irodalmi könyvek mellett például a *Symposion/Új Symposion* 1961 és 1992 között megjelent teljes anyaga.

Gerold László munkásságáról szólva valahogy mindig háttérben maradt a tanári pálya, noha 1971-től, a tanszékre kerüléstől 2007-es nyugdíj-

ba vonulásáig a 19. századi magyar irodalom tanársegédéből tanárrá vált oktatója, de vendégtanár a Belgrádi Egyetem Filológiai Karának Magyar Tanszékén, a zombori tanítóképzőben, és nem utolsósorban 1994 és 2007 között Újvidéken a Művészeti Akadémián drámatörténetet ad elő. S keze alól azóta számos ismert irodalomtörténész, színész került ki. Minderől (tanári szerénységből?) nemigen nyilatkozott, talán csak Ilia Mihály Gerold 75. születésnapja alkalmából Szegeden készített nyilvános beszélgetésében nyilatkozott meg, mondván: tanítványaim voltak többek között Thomka Beáta, Juhász Erzsébet, Faragó Kornélia, Harkai Vass Éva, Hász-Fehér Katalin, Toldi Éva... A színészek közül pedig az Újvidéki Színház és a két szabadkai színház mai középnevezékének valamennyi tagja. S ebben az interjúban beszélt arról, hogy mentorainak tekintette Sinkó Ervint, a tanszék alapítóját, aki egyetemi óráin akármiről beszélt, végül előadását Adyval fejezte be, s ide sorolta B. Szabó Györgyöt, Szeli Istvánt és Bori Imrét, akiktől széles látókört, a nyitottság iránti igényt és az irodalomhoz való nem merev viszonyulást, hanem értelmezői szabadságát kapta. Ennek birtokában szinte természetes volt, hogy a hatvanas évek erős szellemi közegében kezdhette és folytathatta munkásságát, eleinte a pártkáderek működtette szocreál irodalom háttérbe szorítása terén. Magát a symposionista mozgalmat Gerold lázadásként élte meg, tiltakozásul a bezárkózás, a „tőparti és teplotorony-perspektíva, a permanensen tévesen értelmezett regionalizmus”, tehát a vidék zárt szelleme ellen. Irodalomkritikusként, a *Híd* irodalmi folyóirat kritikai rovatának húsz éven át szerkesztőjeként, majd egy mandátumban (2005–2009) főszerkesztőjeként is a vajdasági magyar irodalom provincializmusa ellen is küzdött, megkísérelve irodalmi műveltséggel és esztétikai érzékenységgel szerkeszteni a lapot.

S voltak-e tervei Gerold Lászlónak? Természetesen voltak. A VajdaságMa hírportálon 2009 óta *Portéka* címmel heti, majd kétheti kulturális rovata volt, amelyben leginkább aktuális kulturális eseményekről számolt be, mintegy bizonyítva újságírói vénával is éberén kívánja tartani szellemi erejét. Eseményekről, könyvekről, színházi előadásokról, olvasmányélményeiről számolt be ezekben, de nem zárkózott el a kultúrpolitikai témákban való szókimondó véleménynyilvánítástól sem. Nos, ezekből az írásokból szeretett volna egy publicisztikai kötetet összehozni. S még valami szerepelt tervei között: feldolgozni a vajdasági magyar irodalom magyarországi folyóirat-recepcióját. Úgy tartotta, minden kisebbségi irodalom számára fontos, hogy része legyen, beépüljön az anyanyelvi irodalmi kultúrába. A vajdasági magyar irodalom esetében ezen a magyarországi irodalmi életben való jelenlétet kell érteni, ami elsősorban a recepcióban mu-

tatkozik meg. Abban, hogy az anyanyelvi kritika milyen mértékben foglalkozik vele. Nézete szerint mivel eddig nem készült ilyen jellegű felmérés, művelődésszociológiailag is fontos volna ezt elvégezni. Úgy vélte, hogy az 1961 óta folytatott folyamatos kritikusi munkássága, amelynek eredménye számos kötet, valamint irodalmi lexikonjának két kiadása és a már említett *Retro* kötete alapján ítélni lehet. Ezt a kutatást a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia (amelynek kültagja volt) Irodalomtudományi Intézete Könyvtárában kívánta elvégezni. Csak reménykedhetünk, hogy akad utód, akadnak utódok, akik folytatni tudják Gerold László színikritikusi, irodalom- és drámatörténeti/elméleti, s nem utolsósorban lexikográfusi munkásságát.

Magyar eredetű földrajzi nevek a szerb nyelvben

Anta, at, hatarica, jarak, jaroš, siget, vok, kopovo

Van két olyan földrajzi terminus a szerb nyelvben, amelyről általában még a laikusoknak sem kell túlságosan bizonygatni, hogy meggyőzők őket a magyar eredetről. Ezek egyike a Balkánon karriert befutott *varoš*, a másik pedig a Szerbiában, de különösen a Vajdaságban közismert *salas*.¹ Mindkettővel alaposan foglalkozott a szerb és a magyar etimológia, ezért itt nem térek ki rájuk, ehelyett inkább három, magyarul is olvasható fontos tanulmányt ajánlok az érdeklődők figyelmébe. Az egyik Velimir Mihajlovićé, címe *Adalékok a szerbhorvát szókincs magyar jövevényszavainak tanulmányozásához*, és az újvidéki *Hungarológiai Közleményekben* látott napvilágot 1970-ben, a másik Branko Ćupurdijáé – *A szállás, a tanya és a major szavak etimológiai vizsgálatának jelentősége a tanyai-majorsági jellegű településtípus és építészet vizsgálatában*, *Hungarológiai Közlemények*, 1985 –, a harmadik pedig Molnár Csikós Lászlóé, amely *A magyar nyelv és kultúra hatása a balkáni nyelvekre és kultúrákra* címmel jelent meg a *Híd* folyóiratban 1991-ben.

Az említetteken kívül van azonban egyéb, a földrajzi szakszókincshez tartozó magyar eredetű kifejezés is a szerbben. Például a *lanac*, amely földrajzi terminusként először Jovan Cvijićnél fordul elő *planinski lanac* formájában, és Hadrovics László szerint magyar hatásra került a szerb és a horvát szókincsbe az egykori Magyarország horvát és szerb lakóinak köszönhetően. De ilyen az *anta* és az *at* is – egyik sem került el a szerb és a horvát nyelvészek figyelmét.

¹ A *száll* tárgyatlan igéből képzett főnevünk egy 19. század végi tanulmány szerint bekerült a bánsági német nyelvjárásba is (*szállás*), azonban közöttük „csakis nagyobb számú sertések számára való hizlalo” a jelentése, szemben a magyarral lényegében megegyező szerb jelentéskörrel (HORGER 1899; 712).

A vajdasági települések térképeit tanulmányozva figyeltem fel az *anta* gyakoriságára. Például *Velika Anta*, a golubinci vasútállomástól nyugatra (1945 utáni adat)², *Despotova Anta* Novi Slankamen nagy kiterjedésű határrésze a településtől délre³, a 104 méter magas *Kamenita Anta* (1914-ből)⁴, illetve a mögötte húzódó *Kriva Anta*⁵ határrész Belegisztől nyugatra, vagy a 330 méter magas *Kurjačka Anta*, 5 kilométerre délre Čerevićtól.⁶ Mind az öt szerémségi, de van bácskai adatunk is, a Zsablya és a Tisza között körülbelül félúton emelkedő *Kamenita Antha*.⁷ Az úgynevezett Csajkás Kerületről készült 1766-os térképen ilyen adatokat találunk: *Bulityova Hánta*, *Béla Hánta*, *Vulinova Hánta*.⁸ Szinte ugyanebből az időből Goszpodinczétől (Boldogasszonyfalva) keletre *Marinacska Hánta*.⁹ Mihajlović tud szerbiai, Valjevo környéki adatról is. Úgy véli, a terminus erős szerémségi frekvenciája sok más mikrotoponimával együtt „a középkori magyar lakosság jelenlétét bizonyítja ezen a területen egészen a mohácsi vészig”.¹⁰ A szót a 18. században még *hanta* alakban írták, s talán így is ejtették, lévén az a magyar *hant* átvétele a mezsgye jelentésben (MIHAJLOVIĆ 1970; 74). Hogy jobban megértsük, miről is van szó, gondoljunk a Bácskában még napjainkban is látható határdombokra, amelyekkel különösen a települések hármask határát jelölték meg előszeretettel a középkori magyar jogszokásoknak megfelelően. A szerb etimológiai szótár szerint az *anta* „humka, obično kao međnik”, azaz határdomb, határkő. Szerbiában „humka” jelentésben *vànta* formája ismert, akárcsak Hercegovinában helynévként: *Vanta*.

Metaforikus értelemben az *anta* átkerült a szlavóniai és a vajdasági koldusok nyelvébe is: „glava” (fej), akárcsak a szerémségi Ürögön (Irig) és a

² A Sremski Karlovci List 73-as jelzetű térképszelvényén (1945 után).

³ A Sremski Karlovci térképszelvényén [Vojnogeografski institut], 1942.

⁴ Mindkettőt megtaláljuk Belgrád térképszelvényén, K. u. K. Militärgeographisches Institut, 1914, illetve az ennek alapján készült szerb térképen is: Београд, Географско одељење и Картографска радионица, 1916.

⁵ Titel térképszelvénye, Blatt Nr 49/4 Deutsche Heereskarte, OKH/Gen St d H, 1943 [a Belgrádban 1937-ben készült jugoszláv eredeti alapján].

⁶ Bačka Palanka térképszelvénye, a Vojnogeografski institut Beograd 1936-ban készült kiadásának 1942. évi reprodukciója.

⁷ Belgrád térképszelvénye, K. u. K. Militärgeographisches Institut, 1916.

⁸ Mappa Terrena Duodecim Possessorum ex Statu Provinciali ad... [S 11 – No 457], 1766.

⁹ Mappa terrenum sex locorum Nassadisticorum secundum militari... [S 11 – No 224], 1767.

¹⁰ Most csupán néhány szerémségi patak nevét említem, a teljesség igénye nélkül: Budovar, Mađarica, Tekeniš, Kudoš, Čikaš, Časorski potok, Međeš potok.

horvátországi Vukováron a *vanta*, hasonló jelentésben, ugyanannál a társadalmi csoportnál (ERSJ1 2003). Az anta a szerbben igésült, infinitivusi alakja antati – „stavljati granične humke”, azaz határhalmokat elhelyezni (RSHKNJ 1959).

Hangtani szempontból hasonló fejlemény az *at* is, amely a *hát* átvétele. Gondoljunk a kaboli (Kovilj) kolostortól keletre elnyúló lankára, a *Zečji Atra*¹¹, Dunagárdony (Gardinovci) északi határrészére, a *Gladni Atra*¹², a Kölpény (Kulpin) és Bácspetróc (Bački Petrovac) között található *Atovira*¹³, vagy a bánsági Bárányostól (Ovča) nyugatra található *Atovéra*.¹⁴ Mihajlović ezeket a példákat nem ismeri, de idéz bácskai adatokat: *Mali at*, *Veliki at*, *Debeli at*. Meggyőzően bizonyítja, hogy a bánsági *Orlovat* településnév etimológiai előzménye nem más, mint a szerb *orlov* és a magyar *hát* összetétele (MIHAJLOVIĆ 1970; 73–74). A szerb etimológiai szótár szerint „Orlovat zabeležo 1660–1666 kao *Orlohat* od *Orlov hat*”. Etimológiai tekintetben hasonló lenne elmondható a moholi bíró által Pesty Frigyesnek 1864-ben küldött helyi határrésznév, az *Orlovati* kapcsán is (PAPP-RAJSLI 2006; 119).¹⁵ Pesty 19. századi bácskai adatközlői jelentős számú adattal támasztják alá a terminus meglétét: *Aticza* – szőlő, nyilván dombon vagy lankán (Despot Szt. Iván), *Átovi* – „a nagy kaszáló neve, hogy név honnan vette eredetét, arról még e községben élő 100 éves aggastyán sem képes felvilágosítást adni” (Uo.), *Átovi* (Kulpin), *Beli At* (Sztapár), *Brizsin hát* (Sándor)¹⁶, *Carev Át* – „...azaz a császár dombja” (Szabadka), *Czrnhat* (Óverbász), *Czrni hát* (Sándor), *Kameniti hát* (Sándor), *Zeleni át* – „igénytelen kis dombocská” (Béreg). Valószínűleg egykori magyar helynév az *Ohat*: „Régi térképeken Almás alatt, a Tisza mellett van feltüntetve. Ezen Almás a temerini határban volt” (IVÁNYI III. 1907–1909; 83).¹⁷ Rendkívül sok adatot találhatunk a Sajkás-kerületet ábrázoló 18. századi térképeken: *Bauerszky hát*, *Mikosevszky hát*, *Rutavi hát*, *Milivoi hát*, *Gyúkity hát*, *Tulumov hát* (utóbbi a Nagy-bara északi partján, átellenben a temerini Kókúti dűlővel).¹⁸ A térképen két kicsinyítő képzős változat is felbukkan:

¹¹ A Sremski Karlovci List 73-as jelzetű térképszelvényén (1945 után).

¹² Sremski Karlovci térképszelvénye, [Vojnogeografski institut], 1942.

¹³ Harmadik katonai felmérés, 1869–1887.

¹⁴ Belgrád térképszelvénye, Vojnogeografski institut Kraljevine Jugoslavije, 1931.

¹⁵ A bíró a következő, pontatlan magyarázatát adja: „...névét vette onnan, hogy azon dombon Sasok tanyáztak – mely is Szerből vagyis adai árkának neveztetik.”

¹⁶ Ez talán azonos a Mihajlović által közölt *Bišlin at*tal 1787-ből.

¹⁷ Volt Ohad-Ohath nevű erősség (castellum) és település Temes megyében is a 14. században (CSÁNKI II. 1894; 54).

¹⁸ Mappa Terrena Duodecim Possessorum... [S 11 – No 457], 1766.

Csesztove Haticze és *Szepiske Haticze*, majd a már említett, egy évvel későbbi, a naszádosok kerületét bemutató térképen Kátytól keletre *Szalasina na Haticze*. Ugyanitt még *Poszvai Hát*, *Veliki Hát*, *Zejicsy Hát*, utóbbi azonosnak tűnik a már említett kaboli *Zečji Attal*. Egy, a keletkezési évét tekintve bizonytalan 18. századi térképen *Divinszky Hát*, *Kadin Hát*, *Búliytov Hát*, *Vulinov Hát*.¹⁹ A két utóbbi térszinforma, mint láttuk korábban, egy másik térképen határdombként (Hánta) van megnevezve.

Hasonló szerepet játszott a *hatarica*, vagyis a *hatar* kicsinyítő képzős változata is. Például a Delibláti-homokpuszta közelében levő 173 méter magas halom, a *Tri hatarice*, vagy a Gajhoz (Gálya) és Dubovachoz (Dunadombó) közeli 108 méteres *Hatarica*.²⁰ A mai bácskai szerb nyelvben a magyar *határnak* megfelelő *hatar* (és *atar*) a települést körülvevő szántóföldek, legelők, rétek összességét, a falu vagy a város környékét jelenti, de vonatkozhat a bekerített földterületre, birtokra is (RSHKNJ 1959). A 19. században még a mai međa, azaz mezsgye értelmében is használták (BRANCSITS–DERRA 1894). Egyébként a szót, amelynek első írott formája *hotar* (1095), kelet-európai hungarizmusnak tekintik, a szerben és a horvátton kívül átkerült a szlovén, a szlovák, az ukrán és a román nyelvbe is. A szerbben és a horvátban a főnévi terminus igei származéka a *határiti* – „postavljeni međe, razgraničavati zemljište”, azaz elhelyezni a mezsgyekarót, elhatárolni a földterületet (RSHKJ, 1967).

A magyar eredetű köz- és helynevek körében gyakorisága tekintetében kitüntetett szerepet játszik a magyar *árok* átvételéből formált *járák* (árok, vízlevezető csatorna, barázda) és annak származéka, a *járuga* (szakadék, gödör, árok). A magyar szó első írott formája 1055-ből való, onnantól kezdve folyamatos. A Czuczor–Fogarasi-szótár szerint „azon *ár ar* gyökű szók osztályába tartozik, melyek metszésre, hasításra vonatkoznak, mint ártány s az előtétes *bárd, dárda, nyárs* [...]”. „Hasonló hozzá némely hazánkbeli szláv nyelvjárásokban divatozó, s valószínűleg tőlünk kölcsönzött: *járek*.” A szerbben és a horvátban (*jarak*) a 16. századtól mutatható ki, de megvan a kaj horvátban (*jarek*), a szlovénban (*járek*), a szlovákban (*jarok*), az ukránban (*jarók*). Mivel e szláv szavak csak a magyar nyelvterület szomszédságában ismertek, emellett „aránylag későn is fordulnak elő, azért valószínű, hogy a magyarból valók” (KNIEZSA 1974;

¹⁹ Mappa geometrica separationem confibii militaris Nassadistic... [S 11 – No 257], 18. század.

²⁰ Mindkettő Weschetz térképszelvényén, K. u. K. Militärgeographisches Institut, 1902.

791–792).²¹ Példák: *Nive na jarku*²², *Lisičin jarak* a Bánságban²³, *Jarčina*, vagyis nagy árok a Szerémségben.²⁴ Az elsődleges jelentésű közszó, illetve földrajzi kifejezés a Vajdaságban határrészek elnevezéseiként – *Veliki jarak* Csúrogtól délkeletre²⁵ – vagy településnevekké transzformálódva él tovább: *Jaregh* (1791), *Bački Jarak* (1963) a bácskai Temerin közelében, a középkori Üreg(d) falu helyén, *Jarak* – település Dél-Szerémségben, *Jaracski* (1873) és *Jaračka Medjica* nevű puszta Sremska Mitrovica (Szávaszentdemeter) közelében, *Jarkovac* (magyar neve 1881-ben *Árkod*), Nagybecskerekeltől délkeletre, ugyanilyen nevű puszta 1950-ben a szerémségi India (Indíja) mellett, *Jarkovce puszta* (1873) Karlócánál (MARKOVIĆ 1966).

A mozgást kifejező *jár* igénkből keletkezett „konkrét jelentésű, helyet jelölő” *járás* főnevünk (HADROVICS 1992; 193). Mai köznyelvünkben e fogalom közigazgatási egységet, a megyénél kisebb, annak alárendelt közigazgatási területet jelent. Ennek szerb megfelelője, míg Szerbiában léteztek járások, a *srez* volt. A magyar nyelvben azonban még egy, helyet jelölő *járás* szavunk van, az, amellyel a vadállatok, de még inkább a lábasjóságok által járt területet nevezték. A magyarok által is lakott bánsági és bácskai településeken jól ismert kifejezés volt, amit nemcsak a régi térképek őriztek meg, de máig részét képezi a helyi földrajzinév-anyagnak, s részben a névtani adattáraknak is. A szó ebben a jelentésben átkerült a vajdasági szerb népnyelvbe is, és *jaroš* formában új jelentéssel bővülve napjainkban is él. Korábbi példák Pestytől: *Jaraski földek* Ósóvé, *Stari járás* Kölpény, *Malko Járás* legelő Bogyánban (PAPP–RAJSZI 2006; 49–149). 1865-ben a zömmel szerbek, kis részben szlovákok által lakott Laliícón (Liliomos) egy *Járás* nevű legelőt és egy *Járos* nevű kaszálót is feljegyeztek (PAPP–RAJSZI 2006; 112–113). Sajátos átalakuláson ment át a Csúrogtól a boldogasszonyfalvi Vodica nevű szentkútig (itt szeli át az

²¹ Kniezsa meggyőzően cáfolja a török *jarygh*-ből történő származtatást, ugyanis a szerb, illetve a horvát szó csak a „nyelvterület *nyugati* részén van elterjedve (a bolgárban pl. hiányzik)”. Petar Skok nem tartja magyar eredetűnek, szerinte esetleg avar, ami ahhoz képest, hogy úgyszólván semmit sem tudunk az avarok nyelvéről, elég bátor feltételezés.

²² A bácskai úgynevezett Nagy-római-sáncok mellett keletre, egészen a Vaskapuig (Rimski šančevi) nyúló szántók. Neusatz und Peterwardein térképszelvénye, K. u. K. Militärgeographisches Institut, 1903 (1881).

²³ Belgrád térképszelvénye, Vojnogeografski institut Kraljevine Jugoslavije, 1931.

²⁴ A szerb név mellett németül zárójelben: Römer can.[al], azaz római csatorna – Belgrád térképszelvénye, K. u. K. Militärgeographisches Institut, 1916.

²⁵ Az Osztrák–Magyar Monarchia III. katonai felmérésén alapuló, jelzet nélküli térképszelvény, valószínűleg 1912-ből.

Almási nagybara a Nagy-római-sáncot) vezető úttól délkeletre húzódó rét elnevezése, a 19. században még *Veliki jarak*, 1943-ban már *Jaroš*.²⁶ A Topolya környéki, Montenegroból telepített lakosságú Njegoševónak 1933-ig *Veliki Jaroš* volt a szerb neve, nyilván a magyar Nagyjárás mintájára. A Sajakás-vidéki Csúrogtól délnyugatra fekvő területek neve ma is *Jaroš*, s ezt a nevet őrzi egy német haditérkép is.²⁷ A mai vajdasági szerb nyelvben a *járos*, amit a *Szerbhorvát irodalmi nyelvi szótár* (RSHKJ 1967) egyértelműen magyar eredetű szóként könyvel el, új jelentéskörrel bővült: „mesto (obično u selu) na raskršću, gde se mladež okuplja radi zabave, rogalj” („...Leginkább falun az a hely az útkereszteződésnél, ahol a fiatalság szórakozás céljából összegyűlik, utcasarok”). A szócikk szerémségi példával él, de 2016-ból származó szóbeli adatom van a bácskai Kúláról is.

A vajdasági szerb mikrotoponimák között gyakori a magyar eredetű *siget*, ami részben történelmi örökség, részben pedig a folyamatos nyelvi kölcsönhatás következménye. „A magyar *sziget* első írott előfordulása 1055-ből való, voltaképpen származékszó az eredetileg szögletet, csúcsot, kiszögellést, majd területrészlet jelentő *szeg/szög* főnévből (vö. Szeged!), s mai jelentése víztől körülhatárolt földdarab” (SZARVAS–SIMONYI 1891). A szerbben e fogalmon többnyire olyan földterületek, rétek, legelők értendők, amelyeket az év bizonyos szakában sziget-, illetve felszigetszerűen körülvevett vagy még ma is körülvesz a víz. Bánátban és a bácskai Tisza mentén találkozunk e terminussal. Például *Stuparski siget* a mozsori réttel átellenben a Tisza bánási oldalán, *Farkaški siget* ugyanott, *Gospodski siget*²⁸ Bánátban, a zsablyai réttel átellenben, *Krajni, Sredni* és *Veliki siget* a bánási Elemértől délnyugatra, vagy *Veliki siget* Mozsortól (Mošorin) nyugatra és *Siget Kátytól* délre: a település és a Kátyi rét között fekvő földek.²⁹ Talán ide tartozik egy ósziváci *Szegeth* nevű szántóföld is, azonban ebben az esetben nem zárható ki, hogy az adat magyar forrásból származik, s a magyar szóhasználatot tükrözi (PAPP–RAJSLI 2006; 151). Magyarországon 1886-ban megjelent helységnévtára negyvenkét sziget nevű, vagy elő-, illetve utótagú települést regisztrált, közöttük kettőt, *Kis-sziget*et és *Sziget-pusztát* Törökkanizsa vonzáskörében (DVORZSÁK 1886; 511–512). *Torontálsziget* (az egykori antalfalvi járásban) 1888-ban vált Sakule falu hivatalos nevévé, talán a terepviszonyok figyelembevételével, azonban a helyi szerb lakosság sohasem érezte a magáénak.

²⁶ Temerin, Blatt Nr 49/1., Deutsche Heereskarte, 1943, vö. a 19. számú jegyzettel!

²⁷ Temerin, Blatt Nr 49/1., Deutsche Heereskarte, 1943.

²⁸ Neusatz und Peterwardein térképszelvénye, 1903 (1881).

²⁹ Temerin térképszelvénye, Blatt Nr 49/1., Deutsche Heereskarte, 1943.

Bácska és a Bánság emberemlékezet óta vizekben gazdag terület, nem véletlen tehát, hogy az újvidéki Magyar Tanszék néhai tanszékvezető professzora, Matijevics Lajos egyik fontos onomasztikai szakmunkáját Bácska vízneveinek szentelte.³⁰ Adattára, mely régi térképek, de könyvek és kéziratok – így például Pesty Frigyes anyagának – tanulmányozásán alapult, bővelkedik *fok* utótagú földrajzi nevekben. Közülük néhány: *Csuracki fok* (1690) Zsablyánál, *Bezdán fok* (1784) és *Ördögásta fok* (1784), *Sebes Fok* (1858), *Reketyés-fok* (1865), *Péter-fok* (1905) Bezdánnál, *Baranszky Fok* (18. század vége, 19. század eleje) „Bácsföldvártól délre, a Tisza mellett”, *Csanda Fok* (1859) Bezdán határában, *Cigura-fok* (1878) „Béreg határában a Ferenc Csatornánál”, 1883: *Temeriner Thor Fook*, egykori Duna-ág az Újvidéktől északra levő Vaskapunál, mai nevén Rimski šančevinál, 1898: *Dekassa fok* és *Földvári-fok* „Zombor határában”, *Kisréti fokok* (1917) Óbecse (Bečej) határában (MATIJEVICS 1987; 129). Pesty Frigyes adattárában is sok példát találunk, csak Bezdán környékéről több mint húszat említ, de a Tisza mentéről is, *Moholszki fok*, vagy Topolyáról: *Kölesfok* (PAPP-RAJSLI 2006; 204). A példák egy része azt bizonyítja, hogy a magyar közszó változatlan hangalakban került be a szerbbe, s ilyen formában is használatos volt: *Débrina fok* a zombori határban, *Duboki fok* Moholnál (Mol), *Haladovacki fok* Zsablyánál³¹ és *Veliki-Fok* Csúrog határában.³² Az általam ismert legkorábbi adat a Krekowitz-térképen található, és a becskerekai tó, a Tisza, a Duna, valamint a Krassó által határolt földterületre vonatkozik: *Cuftosfoca* (1685). Oklevélszótárunk szerzője „egyesülő vizek földköze”-ként túlságosan is általánosítva határozza meg a fogalmat (SZAMOTA 1902–1906), amin pedig a magyarok többnyire partszakadásokat, csatornákat értettek, amelyeket nagyobb folyók áradásai, esetleg a belvizek tápláltak, s amelyeken keresztül magas vízállás idején a folyó elöntötte a környező réteket, majd apadáskor egy része visszahúzódott a folyómederbe. Az *Új Magyar Tájszótár* (ÚMTSz) sárréti példája szerint „keskeny medrű időszakos patak v. csatorna, melyet árvíz v. belvíz táplál”, de jelentheti magát a vízpart magasabb részét is, mint Hódmező-

³⁰ Váratlan, tragikus halála miatt befejezetlen maradt a munkája (lásd az irodalomjegyzéket!), posztumusz jelent meg.

³¹ Helynévtárában Iványi ezt írja: „Az 1699. évi török határmappán egy Morutva mocsár és fok és Haladovacki fok által képzett sziget közepén, a Tisza partján van *Sablia* falu [...]” (IVÁNYI III. 1907–1909; 157).

³² Iványi István: „a Csernovicz Arzénál bevándorolt népekből néhány bosnyák cigány család telepedett le a mai Csurog község ész. keleti végében a Tisza és a Veliki-Fok között” (IVÁNYI IV. 1907–1909; 27).

vásárhelyen. A *Szerbhorvát irodalmi és népnyelvi szótár* (RSHKNJ 1962) szerint a *vok* és a *fok* magyar eredetű, jelentése „širok jarak kojim voda teče iz reke u rit, ili obrnuto”, vagyis „széles árok, amelyen a víz a folyóból a rétre folyik és vissza”. A szótár példát is említ 1866-ból: *Boljevački vok*, ami azt jelzi, hogy e hungarizmus gyökeret vert a történelmi Magyarország határain túl is. A török hódoltság előtti századokban Magyarországon sajátos és virágzó mezőgazdasági művelési ág alakult ki a fokok környékén, a nagyobb folyók mentén, amit 20. századi kutatóink közül többen, így Andrásfalvy Bertalan is, ártéri gazdálkodásnak, fokgazdálkodásnak neveztek el. A magyar szó már a Tihanyi alapítólevélben (1055) megvan, akkor még *fucnak* írják, a magánhangzó később nyíltabbá válik, egy 1211-es okiratban már *foc*. Vidékünkre vonatkozó adtok a magyar középkorból: *Bozyafoka*, mely III. Béla egy 1173 és 1196 közötti okirata szerint Apatin környékén szakad a Voyos (Vajas) folyóba, *Karachunfuka* (Karácsonyfoka), *Zonorfuk* és *Ivannusfuka* a Bács megyei Duna mentéről 1308-ból, *Gumurfok* az egykori Papi és Hetes határjárásban, a mai Bácskertes (Kupusina) környékén (IVÁNYI III. 1907–1909; 137, V. 37 és V. 47).³³ Az Osztrák–Magyar Monarchia harmadik katonai felmérésének adatai, melyek többnyire egzakt módon tükrözik egy-egy mikrokozmosz földrajzi elnevezéseinek helyi nyelvi változatait, a terminus 19. századi meglétét bizonyítják a vajdasági szerbek nyelvében. Néhány példa: *Ribnički vok*, *Tiski vok*, *Beloblatski vok* a csürogi határban.³⁴ Utóbbi Matijeviscnél 1899-ből, ugyanott *Ciganski vok* Kovilj (Kabol) határában. Napjainkban is széles körben ismert dél-bánáti helynév a *Besni fok*.³⁵ Az 1894-es újvidéki kiadású szerb–magyar szótár mindössze *ároknak* értelmezi a *vokot*, ami a szó köznyelvi jelentésbővülésének, ám egyúttal az eredeti jelentés elhalványulásának is a lenyomata. A *fok* szinonimájaként olykor *kopolya* szerepel: a bezdáni *Rekettyés kopolya* (1865) a későbbiekben *Rekettyés fok*, azonban nem zárható ki, hogy a névváltozást megelőzte a Rekettyés nevű víz jellegének és funkciójának a megváltozása oly módon, hogy az addigi holtágot megnyitották.

A víznevek világában maradván nem kerülhető meg a *kopovo* sem. Ismereteim szerint ez a terminus csak a vajdasági délszlávság körében ismert.

³³ Iványi helynévtárának harmadik kötetében (136–137.) részletesen ismerteti a különböző, Vajas elnevezésű vizek – fokok, folyók, erek, barák – történetföldrajzi adatait.

³⁴ Neusatz und Peterwardein térképszelvénye, 1903 (1881).

³⁵ Belgrád térképszelvényén, Vojnogeografski institut Kraljevine Jugoslavije, 1931.

Kopovo – egy állóvíz Zsablyánál, valamint egy határrész neve az előbbi-től távolabb, a falutól délkeletre³⁶ – a zsablyai magyarok az elsőt *Kiskopó*-nak, a másodikat, amit elbeszélésük szerint gyakran ellepett a víz, *Nagykopó*-nak hívták –, illetve szántóföldek Sajkásgyörgyétől (Đurđevo) északra.³⁷ A zsablyai *Kopovo* nevű mocsár a megyemonográfiában is említésre kerül (BOROVSKY I. 1909; 179). Matijevis egy 1887-es térkép alapján *Seosko kopovo*, *Žabaljsko kopovo* és *Kopovo* állóvizeket említ. Egyéb adatok: *Okruglo kopovo* a bánsági Elemértől (Elemir) délre, *Kopovske nive*, ugyancsak Eleménnél, *Duboko kopovo* Tiszatarrostól (Taroš) keletre.³⁸ Ugyanezen a térképszelvényen szerepel egy *Zombovito kopovo* is. Az ismert példák alapján elmondható, hogy a terminus minden esetben valamilyen állóvizet, holtágat, mocsaras, zsombékos helyet jelöl, vagy – jelentésátvitellel – ezek közvetlen környékét, a kiszáradt *kopovo* mezőgazdasági művelésbe vett medrét, illetve az állóvíz melletti földeket. Valószínűleg névátvitel történt a Tárcsó (Starčevo) közeli 84 méter magas halom, a *Kopova* esetében is, talán a mellette véget érő, észak–déli irányban több kilométer hosszan húzódó keskeny holtágról, de erre vonatkozó konkrét ismereteim nincsenek, s az általam áttanulmányozott térképek egyike sem nevezi meg az említett állóvizet.³⁹

Mint láttuk, az egykori zsablyai magyarok körében a kopovo magyar megfelelője a kopó volt. A fogalom nem ismeretlen a Bácska és a Bánság magyar lakói körében, mindenekelőtt a Törökbecséhez (Novi Bečej) és arasi középkori templomromhoz közel elterülő, gazdag madárvilága miatt védett szikes medrű állóvíznek, a *Sóskopó*-nak és társának, a *Postakopó*-nak és a köztük elnyúló *Kopóköz*-nek, valamint a hajdani *Kiskopó*-nak köszönhetően.⁴⁰ A természetvédelmi terület magyar monográfusai szerint a szikes tó valójában nem más, „mint az ősi Tisza-meder, ahol a folyó természetes irányváltozása után állóvíz maradt vissza” (LUKÁCS–TERNOVÁC 1995; 26). Meghatározásuk ráillik a legtöbb kopóra és kopovóra. Figyelemre méltó az *Új Magyar Tájszótár* (ÚMTSz) harmadik kötetének (1992) értelmezése, e szerint a kopó nem más, mint kuko-

³⁶ Neusatz und Peterwardein térképszelvénye, 1903 (1881).

³⁷ Temerin térképszelvénye, Deutsche Heereskarte, 1943.

³⁸ Mindegyik Neusatz und Peterwardein térképszelvényén 1903 (1881).

³⁹ Pl. Belgrád térképszelvényén, Vojnogeografski institut Kraljevine Jugoslavije, 1931.

⁴⁰ „A Kiskopó közvetlenül Törökbecse alatt feküdt. Eleinte faluszéli kacsauzartató volt, aztán, ahogy elfogyott a víz, lassan szeméttel töltötte fel a lakosság, így ma a helyét se találjuk” (LUKÁCS–TERNOVÁC 1995; 27).

rica, nád és gyékény torzsjája, vagy a levágott nád rövid, új hajtása. A szótár ismerteti a *kopós* származékszót is, mosonszentmiklósi meghatározása szerint „a levágott nád rövid, új hajtásával benőtt”. A példamondat ugyanonnan: „Kopós helén nem jó mesztélláb mēnni.” Itt jegyzem meg, hogy a bácskai Temerinben a *kopolya* használatos az előbbihez hasonló, noha azal nem teljesen azonos jelentésben: gyepek, szántók kisebb-nagyobb, olykor szikes süppedéseit értik alatta, ahol hóolvadás vagy nagyobb esők után hosszabb ideig megáll a víz, s helyét felveri a nád, a selyemfű, esetleg más gyomnövény. A kopolyát az *Új Magyar Tájszótár* két, közelebb meg nem nevezett alföldi adattal határozza meg: „lefolyástalan helyeken összegyűlt víz, belvíz”, illetve „az árterületen az ár visszavonulása után megmaradt állóvíz”. A Czuczor–Fogarasi-szótár lényegében hasonlóan definiálja: „ár-víz által kikotrott mély s jobbára kerekalakú sárgödör, amelynek enykes iszaphába a barom könnyen belevész. Gyöke az öblös üreget jelentő *kop v. kup*.” A szegedi tájnyelv *kopolyakút* és *kopolyagödör* alatt nem természeti erő által létrehozott képződményt értett, hanem „ideiglenes használatra ásott, nem mély kutat”, illetve annak „gödörszerű nyomát” (BÁLINT 1957). A bácskai és bánati kopolyák azonban az egyszerű, pusztai ásott kutatnál jóval nagyobb állóvizek is lehettek, mint azt a bezdáni *Kopolya-fok*, *Ördögásta kopolya* és *Rekettyés kopolya* tanúsítja (MATIJEVICS 1987). Afélek, mint a Zsablya és Törökbecse környéki kopók.⁴¹ Feltételezésem szerint összefüggés van a nyelvészeink által finnugor eredetűnek tartott *kopolya*, a magyar regionális tájnyelvi *kopó* és az ismereteim szerint csak a Vajdaságban előforduló szerb *kopovo* között. A magyar terminus átvételét nyilván segíthette a szerb *kop* jelentése is: „mesto, prostor [...] na kome se nešto iskopava” („hely, terület, ahol valamit kiásnak”) (RSHKJ 1967). Természetesen a kérdés eldöntése további – elsősorban etimológiai – kutatásokat igényel.

⁴¹ Czakó Gábor író villámpostán küldött levele szerint szülőfalujában, a Tolna megyei Decsen a fogalom neve *kobolya*: „áradás, vagy folyó hagyta gödör, még inkább gödör a gödörben: rejtett mélyedés, melyben sok gyanútlan, úszni nem tudó fürdőző halálát lelte” (2017. IV. 5.).

Irodalom

- BÁLINT Sándor (1957): *Szegedi szótár I–II*. Akadémiai, Budapest
- BOROVSKY Samu (1909): *Bács-Bodrog vármegye I–II*. Országos Monográfia Társaság, Budapest
- BRANCSITS, Blagoje–DERRA György, dr. (1894): *Szerb–magyar szótár*. Szerb Kolostorok Könyvnyomdája, Újvidék
- ĆUPURDIJA, Branko (1985): A szállás, a tanya és a major szavak etimológiai vizsgálatának jelentősége a tanyai-majorsági jellegű településtípus és építészet vizsgálatában = *Hungarológiai Közlemények*, 1. (62.), 65–80.
- CSÁNKI Dezső (1894): *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- CSORBA Béla (2014): Temerin földrajzi nevei régi térképeken. *Hungarológiai Közlemények*, 2., 113–133.
- CZUCZOR Gergely–FOGARASI János (1865): *A magyar nyelv szótára*. Harmadik kötet. Pest
- DVORZSÁK János (1886): *Magyarország helységnévtára két kötetben*. Budapest
- ERSJ1 (2003): LOMA, Aleksandar–BJELETIĆ, Marta–VLAJIĆ–POPOVIĆ, Jana–PETROVIĆ, Snežana: *Etimološki rečnik srpskog jezika 1*. Institut za srpski jezik, SANU, Beograd. <http://hdl.handle.net/123456789/1290>. [CZF Letöltve 2016-ban.]
- HADROVICS László (1989): Magyar elemek a szerbhorvát nyelvben = *Híd*, 2., 190–201.
- HADROVICS László (1992): *Magyar történelmi jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai, Budapest
- HORGER Antal (1899): A bánsági sváb nyelvjárás magyar szavai = *Egyetemes Philológiai Közöny*, Budapest
- IVÁNYI István (1907–1909): *Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára*. I–II., illetve III–V. kötet. Szabadka (reprint, 1991)
- KNIEZSA István (1974): *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I–II*. (2. kiadás). Akadémiai, Budapest
- LUKÁCS Sándor–TERNOVÁČ Tibor (1995): *Sóskopó*. Cnesa, Kanizsa
- MARKOVIĆ, Milica (1966): *Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine za period od 1853. godine do danas*. Izdavanje Vojvodanskog muzeja, Novi Sad
- MATIJEVIĆ Lajos (1987): *Bácska történelmi víznevei*. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
- MEZŐ András (1999): *Adatok a magyar hivatalos helységnévtárhoz*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Nyíregyháza
- MIHAJLOVIĆ, Velimir (1970): Adalékok a szerbhorvát szókincs magyar jövevényszavainak tanulmányozásához = *A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei*, II. évf. 2. sz., 1970. március, 70–83.
- MOLNÁR CSIKÓS László (1991): A magyar nyelv és kultúra hatása a balkáni nyelvekre és kultúrára = *Híd*, 1., 75–78.

- PAPP György–RAJSLI Ilona (2006): *Bácskai helységek Pesty Frigyes 1864. évi kéziratosa helynévtárában*. LOGOS-print, Tóthfalu
- RSHKJ (1967): *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika*. Novi Sad–Zagreb
- RSHKNJ (1959): *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika. Knjiga I*. SANU, Beograd
- RSHKNJ (1962): *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika. Knjiga II*. SANU, Beograd
- SKOK, Petar (1971, 1972, 1973): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–III*. JAZU, Zagreb
- SZAMOTA István (1902–1906): *Magyar oklevél-szótár*. Budapest
- SZARVAS Gábor–SIMONYI Zsigmond (1891): *Magyar nyelvtörténeti szótár*. Budapest
- TESz (1967–1984): Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4*. Akadémiai, Budapest
- ÚMTSz (1979–2010): B. Lőrinczy Éva főszerk.: *Új Magyar Tájszótár 1–5*. Akadémiai, Budapest

Elmozduló formák

Interjú Takáts Józseffel

Takáts József politikai eszmetörténész, kritikus, a Pécsi Tudományegyetem adjunktusa. A Békés megyei Endrődről, pontosabban az Endrőd környéki tanyavilágból, Varjas-pusztáról került a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola magyar–történelem szakára, majd a József Attila Tudományegyetem történelem, 19. századi irodalom- és művelődéstörténet képzésén szerzett diplomát. Egyetemista korában a *Harmadkor* folyóirat alapító szerkesztőjeként még polgári nevén, Takács Józsefként jegyezte a kritikáit. *„Egy idő után figyelmeztettek rá, hogy minimum két Takács József már van a pályán, az egyikük kiváló olaszos esztéta, aki Benedetto Croce-ról írt könyvet például, a másikuk pedig prózaíró. A ts-sel tulajdonképpen visszaállítottam a családunk nevét, a nagyapám és dédapám ugyanis még így írta. Ugyanakkor Péteri Takáts József jegyző családfájához semmi közünk. Az rendes nemessi család volt, én meg paraszti családból származom.”* Pécsre 1988-ban került, amikor a *Jelenkor* folyóirathoz hívták szerkesztőnek. Azóta is Pécsen él, zombori származású feleségével olykor megfordul a Vajdaságban is.

Takáts Józseffel legutóbb megjelent, *Elmozdulások* című irodalomkritikai kötetéről, a politikai eszmetörténetről, a tavaly kapott Déry-díjáról és – annak apropóján, hogy Újvidék lesz 2021-ben Európa kulturális fővárosa – a 2010-es pécsi EKF-program (amelynek terveit a Takáts vezette csapat dolgozta ki) tanulságairól beszélgettünk.

A gondolat körei

– A 2016-ban megjelent Elmozdulások című könyvében többször is visszatér Olaszországhoz. Ír magyar írók olaszországi útjairól, közli „római leveleit”, s megjegyzi egyik esszéjében, hogy „honvágya van” Olaszország iránt. Honnan ez a mély vonzalom?

– Nem tudom. Késői dolog ez, negyvenéves korom táján kezdtem el olaszul tanulni; akkoriban azt mondogattam, azért, hogy értsem az olasz operák szövegét. De talán inkább a táj vonzása ez, nem is a kultúráé, leginkább Közép-Olaszország tájáié. Toscanát, Laziót és Umbriát kedvelem a legjobban, s különösen emlékezetes egy utazás a három tartomány határán álló San Casciano dei Bagniba – kis település, ahol a Magyar Íróválogatottal futballoztunk egyszer. Nyáron, késő este, sötétben érkeztünk oda, és a városkából rögtön továbbvittek bennünket néhány kilométerre egy sokszobás, tágas, udvarház jellegű toszkán épületbe, amelyben nagy nászágyak álltak: itt volt a szállásunk. Az éjszakában a környezetből semmit sem láttunk. Amikor reggel felébredtünk és kimentünk a házból, fantasztikus körpanoráma tárult elénk, távoli hegycsúcsokkal, völgyekkel, pínéakkal. Akkor éreztem először honvágyat Itália iránt. Hogy itt kellene élni.

– *Az Elmozdulások kötet utószavában így fogalmaz:* „Több évvel ezelőtt azt vettem észre, hogy kritikusként csak két műfaj áll a rendelkezésemre, ha valamilyen témáról írni szeretnék: a szaktanulmány és a könyvkritika, holott e kettőnél jóval több értekező prózai műfaj létezik.” *Ráadásul, jegyezi meg,* „a bírálatok is elkezdtek szaktanulmányosodni”. *A naplójegyzeteket, úti beszámolókat, feuilletonokat is tartalmazó könyvének címe csupán e műfaji elmozdulásokra utal, vagy van más értelme is?*

– Jellegzetesen olyan cím az *Elmozdulások*, amelynek többféle értelmet lehet tulajdonítani. A legközvetlenebb értelmezés az, amit a könyv utószava hangsúlyoz: a kritikai műfajokon belüli elmozdulásokat jeleníti meg a kötet. Ugyanakkor ezen túlmenő jelentései is lehetnek a címnek. Csak egyet említenék. Már pusztán azzal, hogy az ember új műfajokat próbál ki kritikusként, elmozdítja a saját szerzői imázsát: másféle önportrét mutat be magáról a szövegével, mint a korábbi írásműveiben. A műfaji elmozdulás maga után hozza az önarckép elmozdulását is. És lehetne tovább sorolni, mi minden mozdul el azáltal, ha valamit elmozdítunk a helyéről. Továbbá olyan címet szerettem volna találni, amelyik illik a címlaphoz. Azok a Gyarmathy Tihamér-festmények, amelyeket a kritikai köteteim borítójára választottam, olyan absztrakt alkotások, amelyek elmozduló formák benyomását keltik a nézőben. Az első kötetnek, a [2009-ben megjelent] *Kritikus mintáknak* a címe is utalt erre: sajátos mintázatot ad ki a festmény. Ezúttal is olyan kötetcímet szerettem volna, ami utal a Gyarmathy-képre is.

– *A kötetben talán a Feljegyzések alcímet viselő fejezet tartalmazza a legszemélyesebb írásokat. Ezekben a 2010 és 2011-ben keletkezett szövegekben ír olvasmányairól, a filmnézés abbahagyásáról, az újnacionalizmusról, kedves ze-*

neszerzőiről és így tovább. Politizál is, ezt írja például: „A mai politika alapkérdése az, hogyan ítéljük meg 1988-89-et és 2004-et, a rendszerváltást és az uniós csatlakozást”. Hogyan ítéli meg Ön az említett eseményeket?

– Nem véletlenül írtam kicsi jegyzetet és nem nagy tanulmányt a kérdésről. Nem tartom kézhez állónak a magam számára ezt a témát; ha annak tartanám, akkor tanulmányt írtam volna róla. Azt tudnám csak mondani, hogy a legfőbb politikai jó, ami velem történt az életem során, nyilvánvalóan a rendszerváltás volt. A szocialista rendszert elnyomó, egyszerre unalmas és mélységesen ellenszenves rendszernek találtam, az ellenfelének tekintettem magam, azokkal rokonszenveztem, akik szerették volna, hogy megszűnjön. Ebből következően 1989 értelmé számomra abszolút pozitív. S nem szeretném elfelejteni ezt az értelmét és jelentését, mert később ez vagy az történt. Kissé neheztelve nézek azokra az értelmezőkre, akik úgy gondolják, hogy a rendszerváltás „következményeit” vissza lehet vetíteni 1989 értelmére; akik azt gondolják, hogy a rendszerváltás utáni húsz év egyes negatív fejleményei visszamenőleg problematikussá teszik magát a rendszerváltást. Ezt én szerencsétlen értelmezésnek tartom. Módszertanilag is hibásnak tartom, de igazságtalannak is. Minden nagy léptékű politikai változás ellentmondásos folyamat, s én is – amatőr módon persze, hiszen nem vagyok a szakembere – tudnám sorolni a rendszerváltás átmenetével kapcsolatos hibákat, de ez nem változtat azon, hogy a legfőbb politikai jó, ami történt velem, a rendszerváltás volt. A legfőbb következménye pedig az Európai Unióhoz való csatlakozás volt – ez is része a rendszerváltás értelmének. A magam állampolgári életében semmi mást nem tudok hozzámérni.

Uralkodó eszmék

– *Az Avantgárd utazások című tanulmányában egyszerre köti össze az 1968-as Újvidéket, Bukarestet és Párizst, Méliusz Józsefet, Kassák Lajost és Tolnai Ottót, a Magyar Műhelyt, az Új Symposiont és a Híd folyóiratot. Az állítása az, hogy a történeti avantgárd és a neoavantgárd szálai összeérnek. Az Új Symposion baloldali folyóirat volt, ugyanakkor a párizsi Magyar Műhely nem. Hogyan történhetett, hogy 1968 Párizsában egy 56-os menekültekből verbuválódott avantgárd lap apolitikus maradt?*

– Hogy mi volt az oka, nem tudom. Részben talán alkati oka lehetett: a Magyar Műhely szerkesztői nem érdeklődtek eléggé a politika iránt. Az akkori magyar avantgárdhoz köthető folyóiratok közül az Új Symposion baloldali volt, a Magyar Műhely pedig apolitikus. A párizsiaknak voltak

mindenféle taktikai lépései, amelyek vitatottak voltak a nyugati emigrációban: megpróbálták párbeszédképes helyzetbe kerülni a Kádár-rendszer kultúrpolitikájával. De ezek csak taktikai próbálkozások voltak. Mindössze azt tudom a kérdésre válaszolni, hogy az 1960-as és 70-es évek avantgárdja felemás jelenség volt. Budapesten, Újvidéken és Méliusz személyében Bukarestben a baloldaliság különböző változataihoz kötődött, amely a nyugati baloldali terrorizmussal való rokonszenvezéstől egészen az uralmon levő kommunista pártok elfogadásáig terjedt, különböző anarchista beállítottságokat mutatott – sok variánsa volt. A *Magyar Műhely* viszont apolitikus volt. Pedig a szerkesztői munkások voltak: nyomdászok. A szerkesztők közül Nagy Pál különösen sok francia baloldali irodalmi, elméleti elemet beemelt a saját gyakorlatába, műveibe (*korszzerűség/kortárs irodalom*), de közben politikamentesítette őket.

– *Tavaly irodalomtörténeti tanulmánygyűjteményeiért, politikai eszmetörténeti kutatásaiért Déry Tibor-díjban részesült. Az egyik szemináriumi előadásában megjegyezte, hogy Déry Ítélet nincs műve „ravasz” alkotás. Miben ravasz?*

– *Az Ítélet nincs* nagyon érdekes írásmű. Lehet, egyszer majd írok valamit e könyv politikájáról. Déry megítélése problematikus kérdés. Egyrészt nagy baloldali íróként számon tartott szerzőről van szó, akinek ugyanakkor a börtönből való szabadulását követő magatartása Magyarországon, a baloldali elit körében rendkívüli csalódást okozott. Megalkuvással és cinizmussal vádolták; azzal, hogy gépkocsikért, nyaralókért és utazási kedvezményekért cserébe tulajdonképpen elárulta 1956-ot. Így lehetne összefoglalni tömören a vádakát, amelyek forgalomban voltak vele kapcsolatban, s rávetültek életművének a megítélésére is. A mai kritikus, értelmező generáció persze már elfelejtette ezeket a vádakát. Szerintem az *Ítélet nincs* épp ezzel a problémával foglalkozik. Rendkívül érdekes nyelvi kísérlet arra, hogy a Kádár-rendszer cenzurális viszonyai között képes legyen elmondani elhallgatásokkal, kihagyásokkal, dokumentumbeékelésekkel, szerkezettel – olyan technikák révén, amelyeket erős cenzúrázási viszonyok között szoktak alkalmazni az írók, „az üldöztetés körülményei között”, ahogyan Leo Strauss fogalmazott annak idején a klasszikus idevágó elemzésében [*Az üldöztetés és az írás művészete*] –, tehát ravasz módon mégis képes legyen elmondani a maga ezoterikus üzenetét arról, hogy a politikai nézetei nemhogy megváltoztak volna, de még határozottabban szakítás jellegűek, mint amilyenek az 56-ban elhangzott nyilvános nyilatkozatai voltak. Azt gondolom, hogy az *Ítélet nincs* rendkívül érdekes, sike-

res kísérlete annak, hogy valaki a szocialista rendszer cenzurális körülményei közt képes elmondani, hogy voltaképpen szakított a szocializmussal.

– *A szocializmussal szakít, vagy a párttal?*

– Magával a szocializmussal szakított. Jóval többről van szó, mint a párttal való szakításról. Arról, hogy kilép a történelemből. Az *Ítélet nincs* igazi gesztusa ez. Ugyanarra az útra jut, mint oly sok más csalódott szocialista a nagyvilágban. Hisz nemzetközi mintázat ez, persze, amely különböző színvonalú műveket eredményezett az 1930-as évektől az 1980-asokig. A szabad világban, a sajtószabadság viszonyai között másként nézett ki az ilyen csalódástörténet, mint a szocialista cenzúra körülményei között. Déry műve azért érdekes, mert a cenzúra viszonyai közt írta meg. A szocializmussal való szakítás az ő esetében azt jelenti, hogy kilép a történelemből. Eddig úgy gondolta, hogy a történelemben vesz részt, és hogy a történelemben kell ide vagy oda állnia, a történelem előrehaladása érdekében kell cselekednie. S egyszer csak eljön a pillanat, amikor rájön, hogy ha túl akarja élni a helyzetet, amibe került, ki kell lépnie a történelemből. Vagy arra jön rá, hogy teljesen céltalan volt benne részt venni, csak illúzió volt. Déry azt mondja, hogy ha élni akarok még egy kicsit, akkor föl kell adni a történelemben való részvételt. Ettől kezdve csak magánember vagyok.

– *Ismert számunkra egy hasonló életút, Sinkó Erviné, akinek a művei iránt idén, halálának ötvenedik évfordulóján ismét megnőtt az érdeklődés. Sinkó több csalódáson is átesett, ahogyan ezt a Szemben a bíróval esszéjéből is tudjuk. Mindenekelőtt ott a hatalmas csalódás 1914-ben a szociáldemokráciában, később pedig, az 1934-es moszkvai útja során a szovjet rendszer visszasságai is nyilvánvalóvá lesznek a számára. Az avantgárdról szóló esszéjében Ön is ír Sinkóról.*

– Nem tudnék az egész életműről beszélni, az 1945 után írott szövegei közül keveset ismerek. Valaha nagy olvasmányélményem volt az *Egy regény regénye*. Később elolvastam azt a szövegkorpust is, amelynek alapján megírta azt a könyvét. Olvastam az *Optimistákat*, harmincas évekbeli esszéit, néhányat az 1950-es évekből. Sinkó nagyszerű esszéíró volt, rendkívül érdekes műveket írt, nagy élvezettel olvastam. Ezeknek a figuráknak az a nagy kulturális előnyük – Dérynek is, Sinkónak is –, hogy eleve beletartoznak egy nemzetközi kultúrába. Magyarul írnak, de nemcsak a magyar kultúra jeles szereplői, hanem a nemzetközi nagy baloldali kultúrának is. S ez nagymértékben megkönnyíti az összehasonlíthatóságukat. *Von Haus aus* elvesztik provinciális, perifériális jellegüket, amely nem feltétlen biztosított a hozzájuk hasonlóan tehetséges kortársaiknak, akik nem voltak részesei a baloldali kultúrának. A kései értelmezőknek kell megküzd-

niük a perifériális jelentéssel, amely a magyar kultúrában óhatatlanul hozzátapad a szerzőkhöz, hacsak nem részesei egy nemzetközi kultúrának: legyen az a baloldali, a katolikus, vagy épp a 19. századi liberális. Kézzenfekvő Eötvös Józsefet összevetni John Stuart Mill-lel. Mennyivel nagyobb problémát okoz az olyan 20. századi író, aki nem volt semmilyen nemzetközi kultúra részese. Móricz Zsigmond kutatói például sok évtizede küzdenek a problémával; nekik önnön értelmezéseikben kell vagy kellene létrehozniuk azt a fajta kontextust, amely Dérynél, Sinkónál, Eötvösnél eleve fennáll. Sinkó azok közé a baloldaliak közé tartozik, akiknek sok csalódásra volt szükségük. Ismertek harmincas évekbeli entellektüelek, akiknek elég volt egyetlen nagy csalódás, hogy elforduljanak a Szovjetuniótól vagy a szocializmustól, s voltak olyanok, akik több kiábránduláson is keresztülmentek, mások pedig végig kitartottak a szocializmus vagy kommunizmus ilyen vagy olyan változata mellett. Sinkó a sokcsalódásos típusba tartozik. Emberileg, lehet, ez a megrázóbb változat. Koestler Artúr jó példa azokra, akiknek egy csalódás is elég volt. Emberileg ez kisebb dráma. Sinkó mindig csak egy lépést hátrált. *Az út* című gyűjteményében a legproblematisabb írása talán az André Gide *Visszatérés a Szovjetunióból* című könyvéről írott bírálata, amelyben Sinkó leárusítja Gide-et. A kontextus alapos ismerete lenne szükséges annak megítéléséhez, hogy az, ami előttünk van, micsoda is: egy még mindig hinni akaró kommunistának a kétségbeesett próbálkozása a hitre, vagy pedig egy olyan ember politikus lépése, aki már várja az útlevelét, s tudja, hamarosan maga mögött fogja hagyni a Szovjetuniót, s ennek érdekében megteszi az utolsó gesztust, amiről úgy gondolja, segíti a távozását és az életben maradását. Olyan pontja ez a gyűjteménynek, ahol a csalódott kommunistának az emberi drámája nagyon erősen látszik.

– *Jászi Oszkárnak hányszor kellett csalódnia? A megfelelő ötvözet című politikai eszmetörténeti tanulmánykötetében négy tanulmányban is foglalkozik vele – különös tekintettel az amerikai emigrációból küldött leveleire. A Modern magyar politikai eszmetörténet könyvének is az egyik kulcsfigurája Jászi.*

– A saját 1918-as politikai kísérletének kudarca miatti csalódása nyilvánvalóan nagyon nagy volt. Azzal kellett szembesülnie, hogy az 1918 előtti magyar politikának a színterén periferikus helyzetben lévő, ergo tényleges politikai szerepre voltaképpen eséllyel sem rendelkező szereplőként az első világháborús összeomlásnak a hónapjaiban egyszer csak a színpad közepére került: eljött a történelmi cselekvésnek a rég várt pillanata, amely történelmi cselekvés pillanatából szinte semmit nem tudtak végrehajtani sem ő, sem a barátai abból, amit valaha elterveztek. Rész-

ben mert egy összeomló államnak a körülményei között kellett átvenniük az állam vezetését – ez majdnem mindig katasztrofális következményekkel jár. Részben pedig azért, mert idealisták voltak. Nagyon szép elemzést írt erről Jászi a *Magyar kálvária, magyar föltámadás* című könyvében, noha a saját politikájának a hibáival való szembenézés jelentős részben kimaradt belőle. Ezt követően már csak kisebb politikai csalódásai voltak. Az emigráció után a politikai gondolkodása, metaforikusan így mondanám, sínre került, amelyen lassan, meg-megtorpanva mozgott a későbbi években. Az 1919–1920-ban írt Anti-Marx könyvében (ahogyan a naplójában nevezte) a liberális szocializmus teóriájának a kidolgozásával próbálkozott. A kézirat befejezetlenül maradt, s csak később (1983-ban) jelent meg *Marxizmus vagy liberális szocializmus* címmel. Amit e könyvében megtalált, ahhoz többé-kevésbé ragaszkodott az elkövetkező húsz–huszonöt évben – amely éveknek a nagy részét amerikai emigrációban élte le –, de szép lassan egyre több mindent föl adott egykori szocializmusából. Talán 1947 után, amikor világossá vált a számára, hogy a Szovjetunió a birodalmi rendszerét kiterjeszti Magyarországra is, s beáll a hidegháborús helyzet, még több mindent föl adott egykori eszméiből. Nagyon szkeptikus volt az emigrációban. Tudta, hogy világháború lesz; tudta, hogy nem lesz Közép-európai Egyesült Államok; tudta, hogy az ifjúkori eszméi nem valósulnak meg; tudta, nem tér vissza már Magyarországra politikusként.

– A megfelelő ötvözetben fölsorakoztatja, hogy a 19. század elején hányféle beszéd mód vegyült a politikában: ilyen az ősi alkotmányra hivatkozó beszéd mód, a republikanizmus nyelve és így tovább. Nem látunk valamiféle szűkülést, ha a manapság uralkodó politikai nyelvezeteket tekintjük? Egyáltalán: mi ma az uralkodó beszéd mód?

– Rendkívül összetett kérdés, amelyre csak sikerületlen választ lehet adni. A nagy klasszikus politikai nyelveket, amelyeket nyelvhasználati konvenciókként leírtak angol vagy amerikai eszmetörténészek a republikanizmustól az államrezon nyelvéen keresztül a csiszoltság politikai nyelvég, elsősorban 16–18. századi politikai szövegeken mutatták ki. A 19. századi magyar írásműveken ezeknek a nyoma még ott van. Azonban éppen ettől a századtól kezdődően ezek a politikai nyelvek szép lassan fölszívódnak a modern politika egységesülő nyelvébe. A 19. század végétől kezdődően, a politikai nyelvek egységesülési folyamatával párhuzamosan, s vele ellentétesen, annak következtében, hogy létrejönnek olyan politikai szubkultúrák, amelyek saját nyelvezettel is rendelkeznek – mondjuk a saját idiómát beszélő szociáldemokrácia vagy a politikai katolicizmus szubkultúrája –, létrejön újra a politikai nyelvek elkülönülő világa. 1910 táján pél-

dául a hivatalos magyar politika nyelvét beszélők egy mukkot sem értettek abból, ahogyan a szociáldemokraták beszéltek, és idegen volt számukra az is, ahogyan Prohászka Ottokár magyarázott. Később ezek a szubkulturális politikai nyelvek is fölszívódtak egy újabb egységesülési folyamat következtében. A modern politika nyelve tehát egyszerre mutat egységesülési folyamatot és elkülönüléseket, amikor új politikai szubkulturák jelennek meg, s létrejönnek szegmentálódó nyelvi változatok. Ezek egy ideig megőrzik a különállásukat, aztán többé-kevésbé fölszívódnak. Bizonyos nyelvi elemek eltűnnek, mások maradnak. Amikor hétköznapi beszélőként használjuk a politikai nyelvet, magunk sem tudjuk, hogy a mondatunkat szocialistául kezdtük és keresztény-konzervatívként fejeztük be. A felszívódás következtében az idiómák semlegesednek, s csak néhány eszmetörténész figyel fel a jelenlétükre. De közben más is történt az idők során, amely még nagyobb hatással volt a politika nyelvére: elkezdődött a politika professzionalizációja. Ennek kezdetét 1870 tájára szokás tenni a szakirodalomban. Elkezd megváltozni a mainstream politikai szereplők viszonya a nyelvhez: haszonelvű használatá kezd változni. S mivel ez tulajdonképpen egybeesik azzal az időponttal, amikor kialakul a politikatudomány egyetemi oktatási rendszere, s a politikának a szakmai tanulmányozása, egyszerre e két nagy jelenség is megváltoztatja hosszú távon a politikai beszéd milyenségét: a politikai beszélés technicista, semlegesítő jellegű és praktikus használata felé irányítja a politikával foglalkozókat. Minderre újabb hatásként érkezett meg, már a 20. században, a politika mediatizálódásának a jelensége. Jelen pillanatban a politika olyan mértékben mediatizált, hogy voltaképpen ma már ez a legfőbb jelenség, amely a politika nyelvét strukturálisan meghatározza.

Város és fényei

– Ön volt annak a pályázatíró csapatnak a vezetője, akik kidolgozták a 2010-es Pécs – Európa kulturális fővárosa programot. Pécs és Újvidék számos ponton kapcsolódik egymáshoz, ám az egyik legfontosabb jellegzetesség, hogy mindkettő az európai periférián található. Milyen lehetőségei vannak az ilyen városoknak?

– Összetett kérdés, és konkrétumok ismerete nélkül nagyon nehéz beszélni róla, ugyanis nem tudom, hogy Újvidéken milyen folyamat, milyen városfejlődés előzi meg ezt az évet, illetve azt sem tudom, mi szerepelt Újvidék pályázatában. Nagyon nehéz általánosságban megmondani, mit eredményezhet egy városban az Európa kulturális fővárosa program. Nem

kikerülni szeretném a kérdést, hanem csak arrafelé terelni a választ, hogy felhívjam rá a figyelmet: egy-egy város számára más és más jelentősége lehet, attól függően, hogy milyen városfejlődési pillanatban járunk; attól függően, hogy milyen közvélekedés veszi körül; hogy mi a helyi jelentése. Nem mernék pécsi tapasztalatok alapján újvidéki dolgokról beszélni. Minden városban az a jó EKF-program, amelyben megtalálja önnön sajátlagos értelmét. Minden városi elitnek, amely befolyásolni tudja ezeket a pályázatokat – hiszen e programokat, szerencsés esetben, többé-kevésbé a városi elitek befolyásolják; ennél szerencsétlenebb eset, amikor a kormányzat befolyásolja, vagy kizárólag a helyi politikusok –, meg kell találnia önmagát a saját programjában. Az EKF-év egyes városokban fejlesztéseket jelent, új, nagyszabású épületeket, új kulturális intézményeket, amelyek új pályára tudják állítani a városnak egy-egy szegmensét. Más városokban viszont a város imázsának újrafogalmazását jelenti.

– *Egy interjúban úgy fogalmaz, hogy a pécsi programok esetében „[...] az eszmei tartalom szinte teljes mértékben elveszett, 2005-ös eszméink feledésbe merültek; mire 2010-ig elért, addigra szellemében kiürült a program. Eltűntek a pályázatban még kiemelt témák, például a kulturális decentralizáció, a szocializmus örökségének kérdése vagy a nyitás a balkáni kultúrák felé – mi úgy gondoltuk, hogy ezek köré szerveződnek majd a megvalósuló események, de ezek szinte mind egy szálig eltűntek.” Az említett három alappillérnek milyen gondolatok voltak az ösztönzői?*

– Az olyan közép-kelet-európai városoknak, mint amilyen Pécs, s talán Újvidék is ilyen, a nevéhez az európai kultúrában nem fűződik semmilyen erős kulturális teljesítménynek a képzete. Wittenberghez például azonnal társul a fejünkben a reformáció és Luther Márton, Barcelonához nemcsak Lionel Messi neve kötődik azonnal, hanem Gaudínak az építészete is. Vannak városok, amelyek olyan erős imázslelemmel rendelkeznek, amely azonnal kommunikálhatóvá teszi a kulturális térben ezeket a városneveket, míg Pécsnek vagy Újvidéknek meg kell próbálnia kimunkálni egy olyan jelentést, amelyet időlegesen saját magához köthet. Az EKF-pályázat részben arra való törekvés, hogy kimunkáljon egy olyan kulturális jelentés együttest, amelyet hozzá tudunk kötni a városnévhez. Pécs esetében ilyen elem lett volna a szocializmus örökségével való szembenézés, illetve a balkáni nagyobb régióhoz való viszony. Mivel 2010-ig az egykori szocialista országok csak nagyon kevés EKF-várost adtak, a szocializmus örökségével való szembenézés érdekes témának tűnt. A Balkán-tematika pedig Pécs geopolitikai-geokulturális helyzetéből következett, miszerint az Európai Unió határvidékén fekvő város, még hozzá olyan határ-

vidéken, ahol a határ túloldalán nem sokkal előbb még polgárháború zajlott. Mindkét témáról azt lehetett gondolni, hogy ha kellően kreatív módon gondoljuk ki, és köré építjük az EKF programjainak egy részét, akkor olyan erős imázsselem lesz, amely ugyan Luther Mártonnal nem tud versenyezni, de legalább rövid időre erős jelentést tud társítani a városnévhez. A szocializmus témája részben a bányászati örökség kapcsán került elő, valamint ennek az építészeti kultúrája, a lakótelep-építkezés kapcsán. Léteznek olyan pécsi jellegzetességek, amelyeket a helyiek ma már nem tartanak számon a város imázsának fontos elemeként: ma már nincsen bányászat, ez tehát elhalványuló identitásselem; a lakótelepekben pedig nincs különösebb egyediség. Arra gondoltunk 2005-ben, hogy ezeket a témákat érdekessé lehetne tenni. Például azáltal, hogy a pécsi Uránváros építészete a szocialista építészeti utópia kísérleteként tekintünk, ezzel a szocialista örökség egyik legpozitívabb arcát mutathatjuk föl. A Balkán egyébként vitatott elem volt a pályázatban. A „Pécs – A Balkán kapuja” szlogen valóban kissé bugyután hangzott, de egyszerű készítés volt mögötte: Pécs túl kicsi város ahhoz, hogy látható legyen az európai kulturális térképen. Csak úgy lehet érdekes, gondoltuk mi, ha ott van mögötte ez az egyedi geopolitikai-geokulturális helyzet: innen láthatóak a balkáni kultúrák, de a nyugatiak is, egyik sem idegen Pécstől, amelynek – az EKF-évben – a közvetítő szerepe lehet e kultúrák között.

– *Mi történt Péccsel 2010 után? Biztató jövő előtt áll a város?*

– Kevésbé biztató a helyzete, ez nem kérdés. Olyan városról van szó, amely kívül esik a magyarországi fejlődési folyosón: az ország fejletlen régiójában található, igen kicsi a saját ipara. Pécsnek kedvezőtlen az országon belüli helyzete, természetesen ezen nem változtathatott az EKF-cím. Magyarországon teljesen centralizálódott – 2010-et követően még inkább, mint korábban – az adóbeszedés rendje, a központi kormányzat teljes mértékben monopolizálja az adógazdálkodást, emiatt a vidéki városok teljes mértékben kiszolgáltatottjai a központ akaratának. Fogyó lakosságú ország fogyó lakosságú városáról van szó. Nagyobb városokban is, mint Manchester vagy Chicago, kulturális elszegényedéssel járt együtt egykor a népességfogyás. Ez a probléma valójában meghaladja a város vezetésének a kompetenciáját. A 2010-es év hozott néhány épületet, tér-, utca- és épületfelújítást, amelyek fontosak egy-egy város fejlődésében. Az a városi társadalmi folyamat, amely végbemehetett volna egy sikeres EKF-évben, nem zajlott le. Mondhatni: a hardver fejlődött 2010-nek köszönhetően, de a társadalmi-kulturális szoftver nem. Ennek az egyik oka az volt, hogy az EKF felkészülési éveiben a helyi kulturális elit egy része elidegenedett a

projekttől, csaldott benne, kivonult belle. Ez olyan tarsadalom-lelektani faktor, amely mindig rosszat tesz az EKF-programoknak. Akkor lehet jo EKF-évet csinálni, ha a helyi kulturális elit szereti, ha a saját jobbik énjére ismer benne. Ha ez az elem hiányzik, akkor az eredmény félkudarc. A pécsi folyamat egyik legalapvetőbb problémáját az jelentette, hogy a központi kormányzat nagymértékben rátelepedett az EKF-programra. Ilyen rátelepedés csak nagyon kevés országban szokott előfordulni: általában a központi kormányzat nem, vagy alig szól bele az EKF-város ügyeibe. Am Pécs esetében majdhogynem teljesen fővárosi irányítás alá került az egész program. Egyetlen példa: a 2010-es programok döntő többségét egy budapesti állami cég szervezte. A pécsiek csak helyszínt adtak a számukra. A központosítás olyan fokú volt, hogy a megnyitőünnepség fogadására az ételt és az italt is budapesti vállalkozók szállították ide. Ez ugyan abszurd történet, de fontos elvi kérdés is. Ha a helyi vállalkozókat gazdagítják az EKF-év lebonyolításának eseményei, akkor lehet, hogy a tőke utóbb visszaforgatódott volna a város gazdasági életébe. Voltak 2010-nek színvonalas kulturális programjai is. Ennél azonban fontosabb, hogy az a kulturális-szervezői tapasztalat, amely nagyszabású nemzetközi rendezvények lebonyolításához, kapcsolatháló kiépítéséhez szükséges, egyszerűen ez a tanulás, tapasztalat, ismeretszerzés nem tudott Pécsen felhalmozódni a program szervezésének központosítása miatt. 2010 úgy múlt el, hogy nem hagyott itt az épületeken és felújított utcákon túl elég kulturális szoftvert. Azok a kulturális tendenciák, amelyek 2010-ben még látszottak Pécsen, később nagyrészt nem tudtak folytatódni.

A kritikus mint pallérozó

Takáts József: *Elmozdulások*. Irodalomkritika. Osiris, Budapest, 2016

„Már pusztán azzal, hogy az ember új műfajokat próbál ki kritikusként, elmozdítja a saját szerzői imázsát: másféle önportrét mutat be magáról a szövegével, mint a korábbi írásműveiben. A műfaji elmozdulás maga után hozza az önarckép elmozdulását is. És lehetne tovább sorolni, mi minden mozdul el azáltal, ha valamit elmozdítunk a helyéről” – mondja Takáts József a *Híd* számára készített interjújában. Az alábbiakban Takáts József 2016-ban megjelent *Elmozdulások. Irodalomkritika* című kötetét ismertetjük. Módszerünk a következő: megpróbáljuk megsejdeníteni és felvenni a kötet mozgásait.

(*Minták*)

Takáts József irodalmi tárgyú kötetei egy-egy téma köré épülnek. A 2009-ben megjelent *Kritikus minták* bírálatai, esszéi, tanulmányai (amelyek külön-külön már olvashatók voltak különböző folyóiratokban) arra a kérdésre kívántak választ adni, hogy milyen a jó kritikus. A szerző kritikai eszménye ezekből, s különösen *A kritikus mint kritikus* (eredetileg előadás-ként elhangzott) szövegből könnyen kiolvasható. Takáts művelni kíván, pallérozni (az olvasót, az írókat és önmagát is mint kritikusokat). „Aki tehát, mint én is, a kritikának ehhez az értelméhez ragaszkodik – írja –, az egyben egy kulturális eszményhez, a társadalomnak egyfajta hierarchikus szemléletéhez és egy személyiség-felfogáshoz is ragaszkodik, amelyek természetesen már nem mereven azonosak 18. századi fogalmakkal, de nem is szabadon választhatók.” Takáts szellemi vonzalmának legfőbb hősei így például Kemény Zsigmond és Gyulai Pál, Halász Gábor, vagy éppen Szerb Antal és Györfy Miklós. A szerző nem az irodalomról alkot elméletet, hanem műveli a kritikát, s ezt a gyakorlatot emeli elméleti keretek közé. A „tudományos kritika” meggyőződése, miszerint az újabb és újabb irodalomelméle-

tek egyre haladottabbak, követni őket már csak ezért is tanácsos, kétséges a számára. Noha a marxista irodalomkritika, a posztstrukturalizmus vagy a dekonstrukció elméleteiben jártas, ezek kultúrkritikai attitűdjével kapcsolatban gyanúperrel él. Ilyen esetekben az erős állításokat alapos szövegvizsgálattal árnyalja, mint ahogy azt például Vári György Kertész-monográfiájáról írott kritikájában (*Citrom Bandi védelmében*) is láthatjuk. Már a *Kritikus minták*ban is fölfigyelhettünk arra, hogy Takáts Józsefet leginkább az irodalmi élet polémiái és kritikáitái vonzzák, amelyekben irodalomtörténeti alapossággal jár el. Kevés olyan kortárs irodalmárt ismerünk, akik ilyen nagy figyelmet szentelnek a módszertani kérdéseknek (megjegyezzük, ez az alaposság az eszmetörténész Takátsnak is jellemzője). Elég csak belelapoznunk a *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett* tanulmányba vagy felütni a *Módszertani berek – Írások az irodalomtörténet-írásról* című doktori disszertációt, hogy erről kellőképpen megbizonyosodjunk. Takáts hagyományt választ, s ebbe a hagyományba írja bele saját magát – ebből az igyekezetből következik, hogy gyakorta személyes hangvételen nyilatkozik meg: az olvasó szerencséjére a humor és irónia eszköztárát sem kerülve. Éppen ehhez az irodalomtörténeti és kritikusi hagyományhoz való ragaszkodásból (amely nem kívánja felszámolni az irodalmat, mint a kultúra egyik hordozóját, csupán relativizálni az autonómiáját) ered Takáts némely problémája a kortárs irodalommal kapcsolatban. Ilyen például annak a hiánynak a kifejezése, hogy íróink közül kevesen tüntetik ki magukat azzal, hogy nemcsak íróként, de kritikusként is megjelenjenek; vagy – hogy még egy példát hozzunk – sajnálattal jegyzi meg, hogy a magyarországi lapok irodalmi mellékleteinek szerkesztőiben nem fogalmazódik meg az igény, hogy világirodalmilag jelentős szerzőtől kérjenek vezető cikket (Javier Mariastól vagy J. M. Coetzee-től, hogy Takáts kedves szerzőit említsük). Ám ez utóbbi probléma már az *Elmozdulások*-kötet sajátja, így végső ideje áttérnünk írásunk fő tárgyára.

(Eltérő műfajok)

Az *Elmozdulások*ról írt kritikák nem foglalkoznak különösebben a 2008 és 2015 közt született írásokat tartalmazó kötet alcímével – „irodalomkritika”. Az *Elmozdulások* törekvése egyértelmű: már a meglétével hangot adni annak a sajnálatos jelenségnek, hogy a kritikusoknak manapság csupán két műfaj áll a rendelkezésére, amikor valamiről írni kívánnak. Takáts a szaktanulmánytól és a kritikától eltérő műfajokkal kísérletezik – az *Elmozdulások*ban előadások szövegét, feljegyzéseket, leveleket, esszét, feuilleton, úti beszámolókat is találunk. A személyes formák hangsúlyos

jelenléte önmagában elmozdulás a Kritikus mintáktól. A kötet egyik legizgalmasabb fejezete lesz így a címadó írás, amely számos rövid bejegyzést tartalmaz, s amely egyedülként nem jelent még meg nyomtatásban folyóiratokban vagy nem hangzott el előadás formájában. A kötetben ugyanakkor egy szöveg, a *Párhuzamos portrék* már a *Kritikus minták*ban is olvasható volt: itt egy tanulmányosorozat másik két párjával, *Az avantgárd utazások* és a *Távoli tükör* mellett olvashatjuk – mindhárom szöveg a közelmúlt magyar irodalmának egy-egy elfelejtett problémáját tárgyalja: jelesül, a Balassa Péter és Határ Győző közt lezajlott vitát a magyar irodalom és az európai irodalom kapcsolatáról; a történeti avantgárd és a neoavantgárd viszonyát, valamint az 1935 és 1947 közötti kritikai diskurzust, amely hasonló volt a szövegirodalmat a tematikus irodalommal ütköztető időszakú kritikai vitához.

(Gombolyag)

Az *Elmozdulások* a *Kritikus mintáktól* más módon is elválik, hiszen nem csupán irodalmi tárgyú írásokat tartalmaz, hanem eszmetörténeti szöveget is (*Fogalomváltozások: liberális, nemzet, keresztény*). A műfaji sokszólamúság ellenére mégis jobban szerkesztettnek látjuk az *Elmozdulásokat*, mint a *Kritikus mintákat*. Legalább három olyan szálát tudunk legombolyítani, amelyek összekötik ezeket a heterogén szövegeket. Ilyen az Észak–Dél szembenállás fölvázolása a Kelet–Nyugat tengely helyett; az avantgárd körüli utazások és (a leginkább megbújó szál) a romantikaellenesség (úgy mint a személyiség fölmagasztalásának, a zsenikultusznak, az elvágyódásnak a leleplezése). Műbírálatot, azaz klasszikus kritikát csupán kettőt találunk (s ezekben fejeződik ki leginkább az antiromantikus attitűd) – a Darvasi László *Virágzabálókjáról* írt „varázstalanító” kritikát és a Rakovszky Zsuzsa *VS-éről* írt bírálatot. Több szöveg is kötődik Olaszországhoz, a „Délhez”, ahol Takáts több alkalommal is megfordult ösztöndíjasként vagy az íróválogatott tagjaként. Elsősorban Olaszország lesz így annak a „nagy európai kultúrának” a mintapéldája, amely a szerzőt megragadja. A vasárnap is megjelenő lapok gazdag kulturális rovatainak böngezése, a római könyvkereskedések széles kínálatában való elmerülés, az Olaszországba menekült (Lénárd Sándor) vagy szintén ösztöndíjas magyar írók (Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes, Pilinszky János) tapasztalatai vissza-visszatérő témák. Hogy az általunk felvázolt fő szálak miként találkoznak össze, jól példázza a Czesław Miłosz kulturális földrajzáról írott összehasonlító elemzés – Miłosz szerint a Dél–Észak tengely a keresztény alapok érvényesülésének periódusa, a Nyugat–Kelet tengelyé

pedig a természettudományos racionalizmus és a nemzeti alapú államalkotás felé történő elmozdulásé; az előbbi tengelyen mozgott a kultúra antik modellje, az utóbbin pedig a kétszáz évig tartó romantika. Takátsot itt is a szellemi rokonság foglalkoztatja, amikor Márai Sándor, Pilinszky János és Balassa Péter (máshol pedig a Délről gondolkodó Németh László) munkásságát hasonlítja Miloszéhoz. Ugyancsak hasonlóan jár el, s szintén az elmozdulásokkal, rokonsággal, szellemi vándorutakkal foglalkozik az avantgárddal foglalkozó írásában. A vajdasági olvasó számára különösen izgalmas lehet, amikor Takáts (Kukorelly Endrével és Deréky Pállal vitázva) rámutat, hogy a történeti avantgárd és a neoavantgárd közt nem volt szakadás: erre bizonyítékul Sinkó Ervin, Kassák Lajos és Méliusz József munkásságát hozza föl.

Takáts József irodalomkritikai kötetét bizvást ajánlhatjuk tehát az olvasóknak.

Rizsányi Attila

(Nem) hétköznapi történetek a történelem mérlegén

Várady Tibor: *Libatoll és történelem*. Forum, Újvidék, 2017

A családi ügyvédi irattár további dokumentumait tárja elénk Várady Tibor, vagy inkább mondhatnám úgy, hogy eddig az olvasó számára ismeretlen polcsorok között kalauzol el legújabb kötetében – és az igékre helyezném a hangsúlyt, mert valóban útvezetőként irányítja a figyelmet a papírokról leolvasható információkkal szegélyezett ösvényen, annak pihenőin, kitérőin, esetenként váratlanul véget érő (mellék)ágain. Módszere ismerős lehet már, a mostani kötet ugyanis közeli rokona a *Zoknik a csilláron, életek hajszálon* címűnek, s noha egyértelműen folytatása az ott megkezdett gyakorlatnak, egyrészt újszerű jegyeket is magában hordoz, másrészt pedig önmagában, a sorozat első darabjától függetlenül is olvasható.

Várady Tibor tehát a *Libatoll és történelem* esetében is lesöpri a port bizonyos irattári kötegek és mappák tartalmáról, majd a dokumentumprózává konvertálás során az archívumi légkörből új kontextusba helyezi őket. Nem magyarázatot ad elsősorban, hanem narrációt épít ki körük, illetve belőlük kiindulva, de ami talán még ennél is jellemzőbb: a szélesebb képre való rálátást kereső, messzebbre mutató kommentárokat fűz hozzájuk. A prózateremtő tevékenysége egyfajta mentés, hiszen az itt előhozott történeteket már nemcsak fenyeget a feledés veszélye, hanem teljesen el is merültek volna benne, ha az ügyvédi hivatal meg nem őrzi a másolatokat, amelyek jövője az *őrzők* és továbbvivők hiányában szintén megkérdőjeleződött. „A családi ügyvédi irattárat is másképp látom ma, mint korábban. Évtizedekig azt mondtam másoknak és magamnak, hogy »ott vannak az iratok«. Ez valami biztonságérzetet adott. Aztán amikor öt évvel ezelőtt az anyám is távozott, üres lett a ház, és azt vettem észre, hogy többé nem mondom már, hogy »ott vannak az iratok«, hanem hogy »ott maradtak az iratok«” (5). A kötet létrejöttéhez vezető alkotói tevékenység te-

hát a megőrzés, az átmentés gesztusa, ám a tényekhez való hűség, a dokumentumok másolatának szövegbe illesztése sem tud teljességet garantálni e tekintetben – ez történészi, levéltárosi munkát igényel. Várady Tibor sokkal inkább kiragad az iratokban rejtőző tömérdek történetből néhányat, amelyek nem ritkán csak töredékekben maradtak fenn, és ezekből kiindulva az *itteni* közösségről – a nagybecskerekiről, a vajdaságról – készít sajátos esettanulmányokat, az elmúlt század olyan szegmenseire is rávilágítva, amelyek többé vagy kevésbé a közösségi tudat hátterébe szorultak. A kiindulási tényanyag jellegéből is adódóan Várady szövegei az egyén szemszögét nyitják meg az olvasó előtt, aki valamilyen hivatalos ügyével nyíltan és őszintén fordult az ügyvédéhez, majd pedig együttesen igyekeztek megoldást találni az éppen aktuális társadalmi berendezkedés ingoványosában. A kötet a jogi kötődésű történeteknek a sorozataként képes rávilágítani arra, hogy az ezeken a területeken élő emberek számára az elmúlt században mennyire ismeretlen volt az állam és a törvények által biztosított valamiféle *rend*, hiszen nemcsak jogszabályok, politikai irányvonalak, de még csak nem is *egyszerűen* országok váltakoztak a fejük felett, hanem a háborúkban szemben álló felek cserélődtek a vezetők szerepében. Nem az esetek, hanem a mindenkori és folyton változó társadalmi, törvényi keret által befolyásolt megoldásuknak és a kimenetel abszurditásának révén válhatnak a bírósági ügyek érintettjei példaként felmutatható prózaszereplőkké. És mivel e történelmi forgatag egyetlen családot sem kerülhetett meg, a szerző saját adatközlőjévé is válik: emlékezete, nagyapja feljegyzései más jellegűek ugyan, mint a hivatalos iratok, ám éppen ezért is egészítik ki jól a leírásokat.

A narratíva fragmentáltsága, a szövegekben helyet kapó ügyek végkimenetelének gyakori homályban maradása is megmutatja: nem a történetmesélés áll a *Libatoll és történelem* középpontjában, hanem a valamikori társadalmi és élethelyzetek ábrázolása, a problémák megragadása és rögzítése, a jelennel való esetleges párhuzamba állítása, a konzekvenciák levonása. Mindemellett az anekdoták mégis központi elemei a kötetnek, egyben építő részei az egyes prózáknak, amelyek viszont egy-egy szerteágazó, esetenként hiányos Várady-elbeszélés létrejöttét szolgálják, elmélkedő hangvételben. Várady Tibor talált anyagból dolgozik, ez szabja meg történeteinek főbb csapását, ám első ránézésre sehova nem kapcsolódó mozzanatok, apró-cseprő mellékszálak, reflexiók és asszociációk révén kiterőket és kanyarokat tesz szövegalkotás során.

A kötetbe beemelt bírósági ügyek anno súlyos gondot jelentettek az érintettnek, mára azonban megváltozott a szerepük és jelentőségük. Az

egyéni igazságkeresésből átfordulnak a valóságra, az igazságra való általános rákérdezés eszközeivé, a *kitaposott valóságtalaj* elbizonytalanítói-vá, az egyén és társadalom viszonyrendszerének illusztrációivá, annál is inkább, mert a kiindulásként használt adatokra is jórészt csak egyetlen szemszögből látunk rá: a jog, a joggal küszködő egyén irányából. Várady pedig szerzői kommentárjaiban egyértelművé is teszi, hogy szövegalkotását milyen gondolat-sor kísérte, milyen dilemmák és intenciók kísérték: „1921-ben Karátszonyi Andor útlevele egy utazásra jogosító okmány volt – bár akkora mozgásszabadságot nem teremtett, hogy Becskerekre is el lehessen jutni. (Ez be is lett jegyezve hivatalos tollal.) Utána az útlevél mégis Becskerekre kerül, de más a rendeltetése. Egy jogeseten belül nyer új értelmet, valamilyen ügyvédi érvelés támaszaként. Aztán következik a jogeset dekonstrukciója. Az iratcsomót valószínűleg nem lehet már megtalálni, a célok megszűntek, nem tartják már össze a részleteket – én pedig most kiviszem a jogesetből, és prózába igyekszem illeszteni, ami megmaradt, elsősorban az útlevelet. Aztán töprengök, hogy alakul-e az útlevélből egyszer majd valami ismét más, és javítva lesz-e még – ilyen vagy olyan tollal –, hogy mi, akik nézegetjük, hol is vagyunk” (84).

A kötet egészében válaszkéréses a vajdasági – azon belül hangsúlyozottan a nagybecskereki – magyarságot, kisebbségeket, polgárságot érintő, alapvetőségük által fontos kérdésekre. Tárnya gyakorlatilag, még ha csak átvitt vagy sejtetett értelemben is, ennek a közösségnek a jelene és a jövője – a múlt, annak a kiemelt mozzanatai és aspektusai szempontjából. Emellett külön jelentőséget nyernek azok a történetek, amelyek feltárják jelenségek vagy intézmények eddig kevésbé tematizált múltját: így kap az olvasó rálátást a dokumentumokból kiinduló, személyes emlékekkel kiegészülő elbeszélés nyomán Messinger Karolin intézetére, vagy felsejlik például a nagybecskereki párbajoknak főleg az a vonatkozása, amely a hivatalos dokumentumokból rajzolódik ki, a szövegszületés jelenkorának helyi és globális politikai irányzatai pedig elgondolkodtató párhuzamokat kapnak az irattár és a szerzői kiegészítés nyomán. A Várady által felvillantott témák és gondolatvezetések sorra kapcsolódnak az identitás kérdéséhez, ennek leggyakoribb explicit kifejeződései a nyelvi vonatkozású mozzanatok, és noha ezek tematizálása gyakran csak áttételes, valójában a kötet egészen markánsan végighalad.

A *Libatoll és történelem* a Várady ügyvédi iroda irattárának adatait és a szerző személyes emlékeit, reflexióit ötvöző második dokumentumpróza-kötet, amely értelemszerűen a Nagybecskerek szűkebb-tágabb környezetében 1893 óta fellépő sorsváltások, illetve ezeknek a kisemberek életére

gyakorolt hatásának krónikája. Oly módon mégpedig, hogy középutat talál a hivatalos adatokból adódó ridegség meg a végletekig hétköznapi személység között, és a vajdasági, jórészt kisebbségi lét ügyét járja körül: „Sok valóság cserélődött az utóbbi években. És ott van az egymás után lépegető valóságok előtt a jövő is. Azt hiszem, nem röpül felénk. Inkább vár. Mosolyog is. Ez a mosoly olyasféle, mint azoké, akik a vasútállomáson az érkező utasok előtt a peron elején állnak. A feljük haladó utas pedig nem tudja biztosan, hogy neki vagy a mögötte levőnek jár-e a mosoly. Vagy ebből a vonatból senkinek” (54).

